

როლანდ თოფჩიშვილი

თრუსო – საქართველოს
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
მხარე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
გელათის მეცნიერებათა აკადემია

როლანდ თოფჩიშვილი

თრუსო – საქართველოს
ისტორიულ-
ეთნოგრაფიული მხარე
(თრუსოელები XVII საუკუნის შუა
სანახამდე და შემდეგ)

თბილისი
2019

საქართველო, ისევე როგორც ბევრი სხვა ქვეყანა, ტერიტორიულ ერთეულებისაგან შედგება. კარგა ხანია ზოგიერთ ამ მხარეზე პრეტენზია სხვებს გაუჩნდა. ასეთ პრეტენდენტთა შორის ოსებიც არიან, რომლებიც ჩრდილოეთით მდებარე იმპერიის წაქეზებით მოქმედებენ. სხვა მიწებთან ერთად, ოს „სწავლულებს“ პრეტენზიები თურგის ხეობის სათავეზედ – თრუსოზედაც აქვთ, რომელსაც ორიოდე წელია აღმოსავლეთ ოსეთად მოიხსენიებენ. წიგნში დასაბუთებულია, რომ თრუსო საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე არასდროს ყოფილა ქვეყნის საზღვრებს გარეთ და ამ ტერიტორიულ ერთეულზე, ვიდრე XVII საუკუნის შუა ხანებამდე მხოლოდ ქართველი მთიელები ცხოვრობდნენ.

წიგნს ერთვის რეზიუმე რუსულ ენაზე, რომელიც არის თარგმანი თრუსოს შესახებ ჟურნალ „ისტორიანში“ (2018, №10) დაბეჭდილი ჩვენი სტატიისა. თარგმანი „ისტორიანს“ ეკუთვნის.

რედაქტორები

გიორგი/დათო ჭეიშვილი
ნათია ჯალაბაძე
ლავრენტი ჯანიაშვილი

© როლანდ თოფჩიშვილი

**თრუსო – საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
მხარე
(თრუსოელები XVII საუკუნის შუა ხანებამდე და
შემდეგ)**

ქართველი ხალხის განსახლების არეალი ისტორიულად საკმაოდ ვრცელი იყო. საგარეო ფაქტორის გამო, ის თანდათანობით შემცირდა, განსაკუთრებით სამხრეთით. ჩრდილოეთით ქართული ეთნოსის კუთვნილი ტერიტორია ბუნებრივი ზღუდეებით შემოიფარგლებოდა. ამიტომაც ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე ეს საზღვარი, ფაქტობრივად, ხელშეუხლებელი იყო. მხოლოდ რუსეთის იმპერიამ მოახერხა მისი დარღვევა, როდესაც საქართველოს მისი ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – დვალეთი ჩამოაცილა. 1859 წელს დვალეთი, რომელიც თბილისის გუბერნიის გორის მაზრაში შედიოდა, როგორც ნარას „უჩასტკა“, თერგის ოლქს გადასცა.

რუსეთის იმპერია დღესაც ცდილობს შეკვეცოს საქართველოს ტერიტორიული საზღვრები. ის კი ამას აკეთებს სხვისი – ოსების ხელით. ადრე გვქონდა საუბარი ჟურნალ „ისტორიანის“ მკითხველთან ოს „სწავლულთა“ ტერიტორიულ პრეტენზიებზე, რომლებიც ძირძველ ოსურ მიწაწყლად აცხადენენ მტკვრის მთელ მარცხენა მხარეს და არაგვის მარჯვენა მხარეს. ისინი ამ ტერიტორიების მისაკუთრებაზე ოცნებობენ, ისე რომ, „მომავალ“ სამხრეთ ოსეთში გულისხმობენ ღუდას, მღეთას, გუდაურს, ჭართალს, ხანლოს, დუშეთს, გორს და საქართველოს უძველეს დედაქალაქს მცხეთას. არ დაგვავიწყდეს, მცხეთაში აგებული ქართველთა სიამაყე, თურმე, ოსთა წინაპრების აშენებულია და სვეტიცხოვლის ადრინდელი სახელწოდება „ოსთცხოველი“ ყოფილა. ამ პრეტენზიების განხორციელების შემთხვევაში, საქართველოს ორი დიდი მაგისტრალი საქართველოს სამხედრო გზა და ავტობანი უკვე ოსთა მომავალი და გაფართოებული სახელმწიფოს შემადგენლობაში უნდა

აღმოჩნდეს. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ეს პრეტენზიები რუსულ იმპერიულ-სახელმწიფოებრივ წრეებშია ჩამოყალიბებული. ოსები ამ იდეებს უბრალოდ ახმოვანებენ.

ამ ბოლო დროს კი მათ მეტად აქტიური გახადეს თრუსოს საკითხი, რომელსაც აღმოსავლეთი ოსეთი უწოდეს. სხვათა შორის, ოსმა მკვლევარებმა საბჭოთა პერიოდში, 1960-იან წლებში თრუსო (კობის ქვაბულიც), დვალეთთან ერთად, ცენტრალურ ოსეთში მოაქციეს. ლოგიკა ასეთი იყო – თუ არსებობს ჩრდილოეთი და სამხრეთი ოსეთი, ე. ი. უნდა გამოიყოს ცენტრალური ოსეთიც¹. პირდაპირ უნდა ვთქვათ, რომ ისინი ებლაუჭებიან იმ ტერიტორიებს, რომელზედაც ოსები მოგვიანებით დასახლდნენ. ბორის კალოევი მკითხველს ატყუილებს, რომ მონღოლთა შემოსევამდე დიდი ხნით ადრე, თურმე, საქართველოს ჩრდილოეთი მონაკვეთი ალან-ოსებით იყო დასახლებული. ამის „დამამტკიცებელი“ ყოფილა მატერიალური კულტურა (ცარციათების ნაქალაქარი), და, რაც მთავარია, ზოგიერთი ქართული წყაროს ცნობა, რომელთაგანაც განსაკუთრებული მნიშვნელობისა ყოფილა „ქსნის ერისთავების ქრონიკა“ და 1957 წელს მის მიერ ნაპოვნი საფლავის ქვა, რომელზედაც სირიულ-ნესტორიანული ანბანით ოსური ტექსტია დაწერილი (კონკრეტულად რა წერია ამ ტექსტსში, არც ბ. კალოევი და არც სხვები, არაფერს გვაუწყებენ) და, რომელიც ვ. ტურჩანინოვმა 1326 წლით დაათარილა (!!!)². დასახლებული ავტორი არც იმას აუწყებს მკითხველს, რა წერია ოსების მკვიდრობის შესახებ თრუსოში „ქსნის ერისთავთა ქრონიკაში“. მართლა ოსებისაა თრუსო? ქართველებს იქ არ უცხოვრიათ? – პირდაპირ უნდა აღვნიშნოთ ის ფაქტი, რომ ოსები ძირძველი კავკასიელები არ არიან. კავკასიის მთებში მოსვლამდე შუა აზიიდან წამოსულებმა დიდი და ხანგრძლივი

¹ Б. А. Калоев. Осетины. - М., 1971, С. 52, 58.

² Б. А. Калоев. Осетины. - М., 1971, С. 58.

გზა გაიარეს³. კავკასიის მთებში მათ მხოლოდ მონღოლთა შემოსევების დროს შემოაღწიეს. ოსების ჩრდილოეთ კავკასიის მთებში შემოსვლა ერთჯერადი ფაქტი არ ყოფილა – ის თემურლ-ლენგის შემოსევების დროს დასრულდა. თანდათან მათ ქართველთა განსახლების არეალშიც შემოაღწიეს, ჯერ დვალეთი დაიკავეს XVI საუკუნეში, ხოლო XVII საუკუნის შუა ხანებიდან შიდა ქართლის მთიანეთი⁴ – ჩვენ მიერ ნახსენები თრუსოც შიდა ქართლის მთიანეთში შედის. თრუსოსთან (თერგის ხეობის სათავე) ერთად იმ დროს ისინი მალრან-დვალეთშიც (დიდი ლიახვის სათავე) სახლდებიან. მალრან-დვალეთი სულ ცხრა „მთური სოფლისაგან“ შედგებოდა. ბარემ აქვე ვიტყვით, მალრან-დვალეთი ძველქართულად ტყიან დვალეთს ნიშნავს.

ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩრდილოეთით ქართველთა განსახლების არეალი ბუნებრივი ზღუდეებით იყო შემოსაზღვრული. ხშირად შეცდომით წერენ, რომ ეს ბუნებრივი ზღუდე კავკასიონის წყალგამყოფ ქედზე გადის. გადის, მაგრამ არა ყველგან. აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთ მონაკვეთში ზოგან კავკასიონის წყალგამყოფი ქედი პარალელურად მდებარე ჩრდილოეთ ქედზე დაბალია და მასზე გადასვლა უფრო მოხერხებულია. ეს უკანასკნელი ქედი, რომელსაც ივანე ჯავახიშვილი „პირიქითელ“ ქედს უწოდებდა, მაღალი და გაუვალია. იქ, სადაც მთავარი წყალგამყოფი ქედი დაბალია, მის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები ოდითგანვე ქართველთა განსახლების არეალი იყო. ეს ტერიტორიებია: დვალეთი⁵, თუშეთი, პირიქითა

³ რ. თოფჩიშვილი. ოსთა წინაპარი აღანების თავდაპირველი განსახლების არეალი. - თბ., 2008.

⁴ რ. თოფჩიშვილი. საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები. - თბ., 1997.

⁵ დვალეთი რომ უძველესი დროიდან საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე იყო და დვალეები – ქართველი მთიელები, ქართველ მეცნიერებაში არასდროს ეჭვს ქვეშ არ დაყენებულა. მხოლოდ ოსმა „მკვლევარებმა“ აქციეს დვალეების ქართველობა

ხევისურეთი, ხევი. ხევი დღევანდელ ყაზბეგის მუნიციპალიტეტში შედის, რომელშიც ქართველი მთიელი – მონხევეები ცხოვრობდნენ და ცხოვრობენ. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ესაა მდინარე თერგის სათავე (მდინარე თერგს ქართული წერილობითი ძეგლები „ლომეკსა“ და „არავგსაც“ უწოდებენ. „ძეგლი ერისთავთას“ ავტორი მას „იქით არავგს“ უწოდებს⁶). აქ მდებარეობს თრუსოც, რომელიც აღნიშნული მდინარის უკუღურეს ზემო წელს მოიცავს. ვახუშტი ბაგრატიონს თრუსო ხევის აღწერაში აქვს შეტანილი: „ამ ჩასავალს ზეით არს თრუსო სამ კვეად. აღმოსავლეთით აქუს კვეი, დასავლით ზახა და მალრანდვალეთი, სამკრით მთიულეთი, ჩრდილოთ ქურთაული, და მოზღუდვილ არს კავკასით, თვინიერ კვეიად. მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი. შთასავალს ქვეით მოღრკების არავგი და დის ჩრდილოთ, ვიდრე ქისტისწყლამდე“⁷.

ასე რომ, თრუსოს ესაზღვრება ისტორიული დვალეთის ზახას ხეობა, რომელიც დღეს რუსეთის ფედერაციაში შედის. ზახაში *ხელადურის* მთით გადადიოდნენ. სხვათა შორის, ეს საზღვრი თავდაცვითი თვალსაზრისით ჩვენს ქვეყანას სათანადოდ გამაგრებული უნდა ჰქონდეს. თრუსოს საზღვარი აქვს მალრან-დვალეთთანაც (მდინარე დიდი ლიახვის სათავე), საიდანაც გადასვლა შესაძლებელია მხოლოდ საცალფეხო ბილიკებით – ეს ხდება ზღუბირი-ედისი-ხოჯიდან; „თრუსოს ხეობაზე თუ

საკამათოდ და ისინი ცენტრალურ კავკასიაში მოსახლე უძველეს ირანულენოვან ერთობად გამოაცხადეს. დვალეების ქართველობის დამადასტურებელი სამეცნიერო ნაშრომებიდან იხ.: *В. Н. Гамрекли. Двалы и Двалетия в I-XV вв. н. э.* - Тб., 1961; *რ. თოფჩიშვილი. დვალეთი და დვალეები: საქართველოს დაკარგული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე და ქართველთა გამქრალი ეთნოგრაფიული ჯგუფი.* - თბ., 2016; *Р. Топчишвили. Об этнической принадлежности двалов. – Осетины в Гузии.* - Тб., 2015, 163-205.

⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, *ი. დოლიძის* გამოცემა. - თბ., 1963, გვ. 105, 106.

⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს გეოგრაფია. - თბ., 1997, გვ. 68.

წახვალ, მარცხენა მხარეზე გადახვალ მაღრან-ღვალეთში. ზაქაგორის პირდაპირ თერგის მარცხენა მხარეზე სოფელ დესს აივლი და გადახვალ მაღრან-ღვალეთში“ (სოფელ ედისში); „როკიდან თრუსოში გადასვლა შეიძლება სბის მთით. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ თრუსოელებს, ისევე როგორც სხვა ქართველ მთიელებს, მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობა გააჩნდათ საქართველოს ბართან, მეცხოველეობის პროდუქტებს ისინი ან საქართველოს სამხედრო გზაზე ჰყიდდნენ, ან ღუშეთსა და თბილისში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად⁸.

სწორედ აქ, თერგის ხეობაში, იყო და არის გამაგრებული სასაზღვრო პუნქტი „დარიალი“, რომელიც ჯერ კიდევ ძალიან ადრე ქრისტეს შობამდე ქართველმა მეფეებმა ააშენეს⁹. მისი ძველი სახელწოდება „არაგვის კარი“ იყო. ამ სასაზღვრო ჭიშკრის გამაგრებით ძველი ცივილიზებული სამყაროც იყო დაინტერესებული, რათა ბარბაროსული და ნომადური სამყაროს შემოსევები აეცილებინათ თავიდან. ჩრდილოეთით გასასვლელი ამ კარის სახელწოდებაც ცივილიზებულ მახლობელ აღმოსავლეთში გაჩნდა, კერძოდ, ირანში – ირანელებმა მას „დარი-ალან“, ალანთა კარი ანუ ალანთა განსახლების არეალში გასასვლელი უწოდეს. რატომ იმსახურებდა თერგის ხეობაში არსებული გასასვლელი მათ ინტერესს? პასუხი მარტივია – ევრაზიის ნომადური სამყაროდან საშიშროება ბერძნულ-რომაული სამყაროსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებს

⁸ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, ред. *Ад. Берже*, т. VII. - Тифлис, С. 81.

⁹ «В грузинском просторечии Дарияльская теснина называется обыкновенно **Хевис-кари**, т. е. ворота ущелья (хеви по-груз. значит вообще ущелье и, в частности, ущелье Терека, выше Дариала). ... Для защиты от опустошительных набегов со стороны горцев и кочевников прикавказских степей через Дарияльскую теснину в пределы Закавказья, цари Грузии держали всегда гарнизон при входе в теснину и искусственными сооружениями преграждали путь по ущелью». - Опыт объяснения Кавказских географических названий. Составил *К. Ган*. - Тифлис, 1909, С.49.

სწორედ აქედან ელოდათ. ასეთი ერთ-ერთი მომთაბარე ხალხი კი მათთვის ალანები – დღევანდელ ოსთა წინაპრები – იყვნენ (მათ ინტერესებში შედიოდა აგრეთვე საქართველოში ძლიერი სახელმწიფოს არსებობაც, რომელიც შეძლებდა მუდმივად და სათანადოდ გაეკონტროლებინა „არაგვის კარი“/დარიალი. რომელთა შემოსვლის დროს, მათ დარიალი იბერიის (ქართლის) სამეფოს ხელში დახვდათ. I საუკუნის რომაელი ავტორის აღნიშვნით, „კავკასიის კარი უზარმაზარი ქმნილებაა ბუნებისა, მთების უეცარი გააბობის შედეგი. თვით გასასვლელი მოზღუდულია რკინით შემოჭვდილი ღირეებით. მდინარის გამოღმა აგებულია სიმაგრე, აშენებული იმ მიზნით, რათა დააბრკოლონ მრავალრიცხოვანი ტომების გადმოსვლა“. ერთი სიტყვით, თერგის ხეობის ზემო წელში, გარდა ხევისა, ქართული წყაროებით, თრუსოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეც არსებობდა და არსებობს, რომელშიც დროთა განმავლობაში, მოსახლეობა შეიცვალა, საბოლოოდ კი XVII საუკუნის შუა ხანებიდან ჩრდილოეთიდან გადმოსახლებული ოსთა განსახლების არეალად იქცა. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნაც, რომ თრუსო-ხევის მთავარი სამდინარე არტერია მისი სათავიდან, ვიდრე დარიალამდე (საქართველო-რუსეთის საზღვრამდე) მხოლოდ 50 კილომეტრია. 2013 წელს ვლადიკავკაზში დაბეჭდილ „ოსურ ეთნოგრაფიულ ენციკლოპედიაში“ თრუსოს შესახებ ვკითხულობთ, რომ ის ახლა საქართველოს შემადგენლობაშია. თითქოს როდესმე ოსეთის რაიძე პოლიტიკური წარმონაქმნი არსებობდა და თრუსო მისი შემადგენელი ნაწილი იყო. საზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ თრუსო (თერგის ხეობის სათავე არც არასოდეს არ ყოფილა საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთ) გვიან შუა საუკუნეებში (ისევე როგორც ხევი) არაგვის ერისთავების საგამგეოში შედიოდა. უფრო ადრე კი საუკუნეთა განმავლობაში თრუსო ხევთან ერთად სამეფო ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა. არაგვის საერისთავოს შემადგენლობაში კი

XVII საუკუნის 20-იანი წლებიდან აღმოჩნდა. 1732 წლის საბუთში თრუსოელები, ლუდელებთან ერთად, „არაგვის ერისთავის მთის კაცებად“ არიან მოხსენიებული¹⁰. 1733 წელს ბარძიმ არაგვის ერისთავი სიგელს აძლევს გერგეტის საყდრის ყმებს იმის გამო, რომ „თათარნი ჴევს გვართმევდნენ, სულ მოხვედით და თავი დასდევით. ... ჩვენც სხვაგან ლაშქობა ამოვიკვეთეთ, საყდარი უნდა შეინახოთ ერთი, ასე რომ ჴევს თუ მტერი მოუხდეს, **ჴევსა და თრუსოს**, უნდა ილაშქრევდეთ“¹¹. 1770 წლის ქართლ-კახეთის მოსახლეობის აღწერით, თრუსო, ანუ როგორც ახლა ოსი „მკვლევარები“ უწოდებენ, „აღმოსავლეთი ოსეთი“, არაგვის საერისთავოს შემადგენლობაში შედიოდა. უფრო მეტი, ამავე სათავადოს ეკუთვნოდა თრუსოს მოსახლვრე დვალეთის ზახას ხეობაც¹². 1791 წლის ერთ-ერთი საბუთი თრუსოს მოურავად „ჴელმწიფის ძე ვახტანგს“ იხსენიებს¹³.

XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე, *იოანე ბაგრატიონის* მონაცემებით, თრუსოში რვა ოსური სოფელი იყო. ზემოთ დასახელებული ენციკლოპედიის ავტორი ცამეტ სოფელს უთითებს. ეს რვა სოფელი ცამეტ სოფლად XIX საუკუნეში იქცა. ბუნებრივია, როგორც სხვაგან, აქაც ოსები, ალანების სახით, ხეობის უძველეს მკვიდრებად არიან გამოცხადებული, რასაც, თურმე ისტორიულ-არქიტექტორული ძეგლები, მიტოვებული დასახლებები და ეპიგრაფიკული ძეგლები ადასტურებენ. თუმცა იმას ვერ უარყოფენ, რომ თრუსოს ოსური მოსახლეობა გვიან – XVI-XVIII საუკუნეებში – გადმოსახლებულთა შთამომავლები არიან. რა წყაროს ეყრდნობიან, როდესაც 1770-იან

¹⁰ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, *ნ. ბერძენიშვილის* რედაქციით. - თბ., 1940, გვ. 233.

¹¹ ქრონიკები, *თ. ჟორდანიას* გამოცემა, 1967, გვ. 141.

¹² ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, *ა. დოლოძის* გამოცემა. - თბ., 1965, გვ. 420.

¹³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი III. - თბ., 1985, გვ. 122.

წლებში თრუსოში 400 კომლის მკვიდრობაზე საუბრობენ, გაუგებარია. რეალურად 1776 წელს თრუსოში 71 კომლი ოსი ცხოვრობდა, 1780 წელს – 73 კომლი. გაგვანია თრუსოს 1831-1832 წლების კამერალური აღწერის დავთარი, რომელშიც ზედმიწევნით აღრიცხულია აქ მცხოვრები ოსური მოსახლეობა. ამ დროს XVIII საუკუნეში არსებული რვა ოსური სოფელი უკვე ცამეტ სოფლად იყო ქცეული. ეს კი განპირობებული იყო შეუწყვეტელი მიგრაციული პროცესებით და, ბუნებრივია, ბუნებრივი ნამატითაც. კომლთა რაოდენობა 1831 წელს 190 შეადგენდა¹⁴ (955 სული. დისონანსი იყო კაცებსა და ქალებს შორის, რომლებსაც ძირითადად მამაკაცები შეადგენდნენ). ხოლო ცოტა უფრო ადრინდელი 1803 წლის მონაცემებით, თრუსოს მოსახლეობა შეადგენდა 148 კომლსა და 896 სულს¹⁵. ამრიგად, 1780 წლიდან 1803 წლამდე თრუსოს ოსურმა მოსახლეობამ 75 კომლით მოიმატა, ე. ი. მათი რაოდენობა გაორმაგდა. 1831 წლისათვის ნამატი კიდევ აშკაა იყო – ახლა ისინი 190 კომლს შეადგენდნენ. შესაბამისად, დაახლოებით 30 წლის განმავლობაში ნამატმა 42 კომლი შეადგინა (ხოლო 1780 წელთან შედარებით ნამატი 117 კომლი იყო). 1886 წლისათვის აქ ოსების რაოდენობამ 240 კომლს მიაღწია (1926 წლის აღწერით, თრუსოს სასოფლო საბჭოში 232 კომლი და 1485 სული ოსი იყო აღრიცხული¹⁶). თუ დავიანგარიშებთ, აღმოჩნდება, რომ ნამატი კვლავ დიდი იყო – 50 წლის გაანმავლობაში მან 50 კომლი შეადგინა, ხოლო 1803 წელთან შედარებით, 80 წლის განმავლობაში 94 კომლი. მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ ამავე პერიოდში –

¹⁴ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე №1245, გვ. 143-183.

¹⁵ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, ред. *Ад. Берже*, т. II. - Тифлис, 1868, С. 81.

¹⁶ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. - ტფ., 1930.

XVIII საუკუნის ბოლოდან მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში თრუსოელი ოსები საკუთრივ ხევის ტერიტორიაზეც გადაინაცვლებდნენ (სოფლები კობი, უხათი, ალმასიანი...). თრუსოში ქურთათიდან ოსების გადმოსახლება გვიანობამდე გრძელდებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ აქ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დასახლებულან ქურთათის სოფელ ხიდიკუსიდან¹⁷. თრუსოში (აგრეთვე ხევში) ჩრდილოეთ კავკასიიდან ოსების მიგრაცია მთელი XIX საუკუნის მანძილზე გრძელდებოდა. საამისო მონაცემები დაცულია XIX საუკუნის კამერალური აღწერის დავთრებში, მაგალითად, 1873 წლის აღწერაში მითითებულია, რომ ურთაევების გვარის ორი კომლი სოფელ ბურმასიგში ვლადიკავკაზის „ოკრუგის“ ორი სხვადასხვა სოფლიდან იყო მიგრირებული¹⁸.

სხვათა შორის, პარალელურად მიმდინარეობდა თრუსოელი ოსების ბარის სოფლებში მიგრაციაც (ამ მხრივ, ოსებით დასახლებული საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებისაგან, თრუსო გამონაკლისი არ იყო). მაგალითად შეიძლება რამდენიმე ამონაწერი მოვიყვანოთ 1830-1831 წლების კამერალური აღწერიდან: სოფელ სამთავისში მცხოვრებ კაშაშვილის ოჯახი თრუსოდან იყო გადმოსახლებული: «переселенец из Трусовского ущелья горских народов»¹⁹; სოფელ ახალშენში ცხოვრობდა გვარად ალღუზიანი, რომელიც ასევე თრუსოდან იყო გადმოსახლებული: «Из Трусовского ущелья, горских народов, 15 лет»²⁰; სოფელ ზემო ყურში ერთი კომლი ცხოვრობდა და ისიც თრუსოდან იყო მიგრირებული 40 წლის წინ, მაგრამ ამ სოფელში მოსვლამდე თორტიზასა და ხურვალეთში

¹⁷ П. А. Кузминов. Этнодемографическая карта народов Терек: размещение, численность и миграция населения в конце XVIII – первой половине XIX века. – в кн: Ландшафт, этнографические и исторические процессы на Северном Кавказе в XIX – начале XX века. - Нальчик, 2004, С.684.

¹⁸ სცსსა, ფონდი 254, ანაწერი 3, საქმე № 256.

¹⁹ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 72.

²⁰ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 78.

უცხოვრია²¹. იმავე წლის აღწერაში შიდა ქართლის სოფელ ქვემო ჭალაში 1805 წელს გადმოსახლებული გვარად ბაბუერი ცხოვრობდა, მეორე კომლი კი 1827 წელს გადმოსახლებული ბაბუერიძედ ეწერა. მათ მიწერილი აქვთ, რომ ხევიდან იყვნენ გადმოსახლებული²² (ბაბუერები კი მნის ხეობის სოფელ ოქროყანის მკვიდრები იყვნენ).

[XIX საუკუნის პირველი სამი ათეული წლის განმავლობაში ბევრად მეტი ჩამოსახლებული იყო შიდა ქართლის მთისწინეთსა და ბარში თრუსოს მოსაზღვრე საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან – დვალეთიდან, მაგალითად ფრონეების ხეობის სოფელი *ყორნისი* მთლიანად დვალეთიდან – *ნარას ხეობიდან* გადმოსახლებულებით იყო დასახლებული. აქ მცხოვრები ათი კომლიდან ორი 1800 წელს იყო მოსული, ორი – 1815 წელს, დანარჩენი კი – 1825 წელს²³. იგივე შეიძლება ითქვას იმავე ხეობის სოფელ თორმანეულზე. ამ სოფელში მცხოვრები 6 კომლი 1800 წელს დვალეთის ნარას ხეობიდან იყო გადმოსახლებული²⁴. სოფელ წუნარში მცხოვრები ცხრა კომლი ოსი 1824 წელს დვალეთის *ზრამგას* და *ნარას ხეობებიდან* იყო მიგრირებული²⁵. სოფელ კულბითში 15 კომლი ცხოვრობდა, რომელთაგან 9 დვალეთიდან, ნარას ხეობიდან იყო გადმოსახლებული, მათ შორის იყვნენ ძირძველი დვალი *ბელელურები* (4 კომლი), რომლებიც აქ 40 წლის წინ, ე. ი. 1801 წელს დასახლდნენ. 1823 წელს თბილისის მაზრის აღწერის თანახმად, სოფელ *ახალდაბაში* დვალეთის სოფელ *თიბედან* ჩამოსახლებული სამი კომლი *ქუქიშვილი*

²¹ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 79.

²² სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 44.

²³ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 207-208.

²⁴ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 204-205.

²⁵ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 1244, გვ. 203-204.

ცხოვრობდა²⁶. ისინი ეთნიკური ქართველები იყვნენ, ისევე როგორც ხევშიც მცხოვრები ქუქიშვილები, როლებიც 1774 წლის აღწერაში *ქუქიაურად* იყვნენ ჩაწერილი. ქუქიშვილ-ქუქიაურების დვალეთიდან წარმომავლობას არა მხოლოდ ზემოხსენებული 1823 წლის აღწერის დავთარი მოწმობს, არამედ ჩვენს მიერ ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალა, რომლის მიხედვითაც მათი წინაპარი აზნაური იყო. ისინი გიორგი სააკაძემ ამოწვევითა. მხოლოდ ერთი ორსული ქალი არ მოუკლავს, რომელსაც ხევში ჰყოლია დედის ძმები. იქიდან ის აქ გადმოსახლებულა, ვაჟი ეყოლა, ვისგანაც წარმომავლობენ მოხვევე ქუქიაურ-ქუქიშვილები (ზურაბ ალექსის ძე ქუქიშვილი, 57 წლის. გარბანი, 1990 წელი). სად შეიძლებოდა გიორგი სააკაძეს *ქუქიაურები* გაეწვევითა? უდავოდ ეს მოხდა დვალეთში. ის ხომ დვალეთის მოურავიც იყო. ცნობილია, რომ მთიელთა დაუმორჩილებლობის გამო, მან დვალეთში ილაშქრა].

1886 წლის საოჯახო სიებით თრუსოს ოსური სოფლები იყო: *ქეთრისი* (24 კომლი), *აბანო* (18 კომლი), *ზაქაგორი* (1831-1832 წლებში ჟახავორად აქციეს, 1886 წლისათვის – ჟაკავორად), *შუატისი* (სუატისად/სავატისად გარდაქმნილი; 28 კომლი), *კარატკავი* (20 კომლი), *ბურმასეკი/ბურმასივი* (7 კომლი. ამ სოფელში ცხოვრობდნენ დვალეთიდან გადმოსახლებული თუაევები, რომელთა გვარიც რუსების მოსვლამდე *თვაური* იყო, უფრო ადრე კი – *თავაური*), *ცოცოლოთა/წოწოლოთა* (13 კომლი), *გიმარა* (24 კომლი), *თეფე/თეფი* (16 კომლი), *რესი* (13 კომლი), *სივრათა* (5 კომლი)²⁷. აღწერიდან

²⁶ სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. № 803, გვ. 40.

²⁷ XIX საუკუნის დასაწყისში შიდა ქართლის მთაში ოსთა რაოდენობის შესახებ იხ.: *М. Ткавашвили*. Некоторые вопросы миграции осетин на Кавказе и российские официальные документы начала XIX века о демографическом положении живущих в Грузии осетин. – Некоторые вопросы истории осетин Шида Картли. - Тб., 2010, С.269-291.

ისიც ირკვევა, რომ თრუსოელ ოსებს შორის იყვნენ გაოსებული ქართველებიც, მაგალითად, *ელოეები* (6 ოჯახი) სოფელ შუატისში, რომლებიც მოხევე *ელოშვილებისაგან* წარმომავლობენ, *ბაგეიები* (1 კომლი), რომლებიც ძირად მეზობელი ქართველი მთიელების – დვალი *ბაგაურების* შთამომავლები არიან.

1792 წლის არზით ირკვევა, რომ სოფელი აღმასიანი (ქართული ტოპონიმი), *ვახტანგ ბატონიშვილს* შეუქმნია და პირველი ოსი, რომელიც აქ დაუსახლება *ასა აბაშვილი* ყოფილა. აღნიშნული სოფლის დაარსება და აქ ოსების დასახლება მხოლოდ 1784 წლის შემდეგ იყო შესაძლებელი, რადგან ვახტანგ (აღმასხან) ბატონიშვილი მხოლოდ დასახელებული წლიდან გვევლინება არაგვის საერისთავოს „მპყრონელად“²⁸. შემდეგ მას ოსების კიდევ შვიდი კომლი დამატებია²⁹. იმ პერიოდში არაგვის საერისთავოში მოურავებს ზემოხსენებული ვახტანგ ბატონიშვილი ნიშნავდა. 1791 წლის არზით თრუსოს მოურავი ყოფილა ივანე, რომელსაც ხევის სოფელ სიონში მამული ჰქონია³⁰. სხვათა შორის, სოფელ აღმასიანის ადრინდელი, XIX საუკუნეში (მაგალითად, 1873–1886 წლების აღწერის დავთრებით) კი მეორე სახელწოდება „ბაზალიანი“³¹ იყო, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ თავის დროზე ამ სოფელში ცხოვრობდნენ *ბაზალის* გვარისანი, რომლებიც შემდეგ საცხოვრებლად ხევისავე სოფელ *არშში* იყვნენ გადასული (გადმოცემით ბაზალების წინაპარი ხევში შიდა ქართლიდან – ბაზალეთიდან მოსულა)..

²⁸ ზ. ხიდურელი. არაგვის საერისთავო XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.– საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში. - თბ., 1983, გვ. 94.

²⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი VIII, *ო. დოლოძის* გამოცემა, - თბ., 1985, გვ. 180-181.

³⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი VIII, *ო. დოლოძის* გამოცემა, თბ., 1985, გვ. 122.

³¹ სცსსა, ფონდი 254, ან. 3, საქ. № 1790, გვ. 115.

ოსი მეცნიერები კარგა ხანია სპეკულირებენ და მკითხველს ატყუილებენ თრუსოში ნაპოვნი საფლავის ქვით, რომელიც XIV საუკუნითაა „დათარიღებული“. ამ ძეგლის ფოტო დიდი ხნის წინ დაბეჭდა თავის წიგნში ბ. კალოევმა და ის ალანური კულტურის ძეგლად მონათლა. ინტერნეტსაიტები გვაუწყებენ, რომ თურმე წარწერა ოსურ ენაზეა შესრულებული სირიულ-ნესტორიანული დამწერლობით. ილუსტრაცია, მართალია, მცირე მასშტაბისაა, მაგრამ მასზე აშკარად ჩანს ქართული მხედრული დამწერლობა. უფრო კარგად შეიმჩნევა ის ბ. კალოევის წიგნის («Осетины», 1971) 59-ე გვერდზე განთავსებულ ილუსტრაციაზე. მას საერთო არაფერი აქვს სირიულ-ნესტორიანულ დამწერლობასთან. ამ საფლავის ქვის შესახებ არავითარი გამოკვლევა არ არსებობს და, როგორც ირკვევა, ახლა მისი „განსასვენებელი“ ადგილია ვლადიკავკაზი. ის საბჭოთა პერიოდშია გატანილი საქართველოდან. სხვათა შორის, საიტზე დადებულ ფოტოზე საერთოდ არავითარი წარწერა არ ჩანს, ენციკლოპედიაში და სხვა გამოცემებში ფოტო მცირე მასშტაბისაა. ამ შემთხვევაშიც აშკარა ქურდობასთან გვაქვს საქმე. ბ. კალოევის მითითებით ის თრუსოს სოფელ შუატიისიდანაა წაღებული. მისი დათარიღება 1326 წლით საეჭვოა. თუმცა ბოლო ხანებში ამ ძეგლის პრორისიც (კონტურული ნახატი) გამოქვეყნდა, რომელშიც სხვა თარიღიცაა შემოთავაზებული – „1637 (1326) г.“³² და რომელზედაც ქართული ასოების გარჩევა ასევე ძნელი არაა. თრუსოს სოფლებში ბოლო დრომდე მშენივრად იყო დაცული საფლავის ქვებზე შემონახული ქართული წარწერები³³. თრუსოს მეზობელ ისტორიული დვალეთის ტერიტორიაზე, სოფელ ქალაქაში მიკვლეულია ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები, რომლებიც

³² Осетины (Серия «Культурное наследие народов России»). - М., 2005, С. 4.

³³ ვ. ჯაღლაბაძე. ქსნის ხეობის მოსახლეობა – მასალები ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. - თბ., 1975, გვ. 14-15.

XVI-XVII საუკუნეებით თარიღდება³⁴. [ქალაქში აღმოჩენილი ქართული წარწერები ასომთავრულითაა შესრულებული, რაც მის XVI-XVII საუკუნეებით დათარიღებას გამოირიცხავს, რადგან ამ საუკუნეებში წარწერები მხოლოდ მხედრულით კეთდებოდა]. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ დვალეთში ამ დროს, ოსთა მიგრაციისა და დასახლების მიუხედავად, კვლავ მკვიდრობდა ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა – დვალეები. თრუსოს სოფლებში *ქეთრისსა* და *აბანოში* დღესაცაა შემორჩენილი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები.

კიდევ ერთი გარემოების შესახებ. სტატიაში ვკითხულობთ, რომ თრუსოს ხეობის საფლავის ქვების საგვარეულო ოსტატები/ხელოსნები სოფელ *ოქროყანაში* მცხოვრები *გულიეები* იყვნენ. გულიეები წარმომავლობით ოსები ნამდვილად არ ყოფილან. ისინი ადგილობრივი ქართველი *გუდია-ურ-ები* იყვნენ, რომელთა ნაწილი გვიან ოსურ ენობრივ-ეთნიკურ გარემოში გაოსდა. გაგვაჩნია 1774 წლის თრუსოს მნის ხევის აღწერა (რომელშიც სოფელ მნასთან ერთად სოფლები *ოქროყანა* და *შევარდენიც* შედიოდა). ამ აღწერაში, სხვა ქართულ გვარებთან ერთად (*ბაბური, არჯინაური, ბადაძე, ნოქარაული, შუშლიაური, აღსუაძე, ნასყიდაური, ბადილაური, ვარზოური, თადიაური*). ამ ქართული გვარების უმეტესობას ძველი ქართული მამაკაცის სახელები უდევს საფუძვლად, რომელთაგან ბევრი მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებსა და სამეგრელოში იყო შემორჩენილი: *ბაბე, ბადა, ბადილა/ბადულა, თადა. ნასყიდა კი ბოლო დრომდე პაპულარული სახელი იყო – მას ძირითადად იმ ოჯახში არქმევდნენ, რომელსაც ბავშვი არ რჩებოდა*), *გუდიაურის* გვარიცაა შეტანილი. დიახ, ხევ-თრუსოში საფლავის ქვების კეთების ტრადიცია, რომელ გვარსაც ჰქონდა, ის ეთნიკურად ქართველი იყო. გვარებთან ერთად მათ ქართველობაზე პიროვნული სახელებიც მეტყველებს: *აბამ, ავთანდილ, ბასილა,*

³⁴ *И. З. Теплицкий, Н. Дз. Цагаева.* Памятники материальной культуры Северной Осетии. - Ордж., 1963, С. 20-21.

ბატა, ბერი, ბია, გელა, გივი, გიორგი, დავით, დათი, დოლა, ელიშერი, ვახტანგ, ზაალ, ზურა, თემურ, იამან, იასე, იოსებ, კაცო, კოზმან, კურდღელი, მარტია, ნასყიდა, პაპუა, პატარკაც, რევაზ, როსტევან, საამ, ტილა, ფეხელი, ქოჩორა...³⁵ მნის ხევაზე მცხოვრები ზოგიერთი ამ გვარის წარმომადგენელი 1831-1832 წლების აღწერაში უკვე ოსადაა ჩაწერილი. მაგალითად, შვეარდენში ქართული გვარებით ჩაწერილები – უძილა ბაბეშვილი (აღრინდელი ბაბეური) და ნინია არჯინაშვილი (აღრინდელი არჯინაური) – ოსებად არიან აღრიცხული. იგივე მდგომარეობა დაფიქსირებული ახალსოფელში (ოქროშვილი, ნეფიშვილი) და ოქროყანაში (ზავაშვილი, არჯინაშვილი). ოქროყანაშივე გუდიაურების გვარის რვა კომლი ოსადაა ჩაწერილი, მაგრამ ისინი კვლავ ქართული პიროვნული სახელების მატარებელნი იყვნენ: გაბა, გლახა, დედუფალა, დონანა (ქალის), შიო, კაკა, თომა, ბეჟანი, გოვია, კიტრია, მინათა (ქალის), რუხია, შავქალა (ქალის), ხარა (ქალის)...³⁶ საერთოდ, სახელები დიდი მდგრადობით გამოირჩეოდა, რადგან ტრადიცია იყო წინაპრების სახელების რქმევისა. სამწუხაროდ, საქართველოს მთაში, იქ, სადაც ქართველები ოსების ენობრივ-ეთნიკურ გარემოში აღმოჩნდებოდნენ, გაოსების შემთხვევები ერთი და ორი არ იყო.

აუცილებელია აღვნიშნოთ, რომ გუდიაურების ნაწილი გაოსდა და დღეს მათი შთამომავალნი, რომლებიც ჩრდილოეთ ოსეთში ცხოვრობენ, უკვე გუდიაურების გვარს ატარებენ. ქართველნი კი გუდიაშვილად იწერებიან (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში – ხევსა და მთიულეთში – ურ და -ძე სუფიქსიანი გვარების ერთ ნაწილს -შვილი სუფიქსი ჩაენაცვლა). ასეთი

³⁵ მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, გამოცემული *ქ. თაყაიშვილის* რედაქტორობით. - თბ., 1907, გვ. 526-528.

³⁶ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე № 1245, გვ. 127-134.

იყო და არის ეთნიკური ისტორიის დაუწერელი კანონი. თანაცხოვრების და შერეული ქორწინებისას ხდებოდა ეთნიკურობის ცვლა. ამ დროს კი იკითხება მოხსენება და იბეჭდება ამ მოხსენების თეზისები, რომელშიც ორჯერ უადვილო ადგილას ცნობილი ქართველი მხატვარი ლადო გუდიაშვილი ოსური წარმომავლობის ქართველ მხატვრად სახელდება: «Не менее сложная судьба, но блестящее завершение жизненного пути – такова действительность **грузинского художника осетинского происхождения, графика и живописца, монументалиста, сценографа, педагога, профессора Владимира Давидовича Гудиашвили**»³⁷. იქნებ დავიზუსტოთ თეზისების ავტორმა, სად წაიკითხა ლადო გუდიაშვილის „აღიარება“, რომ ის ოსური წარმომავლობის ქართველი მხატვარი იყო? გვარის ფუძე ქართულია: „გუდა“ ხომ ოთხში ამოღებული ცხერის, თხის ან ხბოს ტყავის პარკია. მთაში გუდას გამოიყენებდნენ ერბოს, ყველის, კალტის შესანახად და საზომადაც: გუდა ყველი, გუდა ერბო და სხვ.: იყო საჭმლის გუდაც. მომცრო გუდა ანუ ტიკჭორა კი არყისთვის იყო განკუთვნილი³⁸. *სულხან-საბა „გუდას“ განმარტავს, როგორც „ტყავის შთასადებელს“*. გვაქვს სიტყვები *გუდალი, გუდალეული, გუდამშვიერი, გუდა-ნაბადი, გუდა-სტვირი, გუდაფშუტა,*

³⁷ *Б. В. Бесолов*. Два творца из двух разных поколений: Заурбек Абоев (1931-2000) и Ладო Гудиашвили (1896-1980). – მეოთხე საერთაშორისო კონფერენცია „ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივები“, თეზისები, 13-15 ოქტომბერი, თბ., 2018, გვ. 20. უნდა აღინიშნოს, რომ წარმოდგენილ თეზისებს მეცნიერებასთან საერთო არაფერი აქვს, ან რა მიზნით გაერთიანდა ერთ მოხსენებაში ოსი მხატვარი ზაურბეკ აბოევი და ლადო გუდიაშვილი? ვფიქრობ, იმტომ, რომ ქართველებისათვის აქ, თბილისში ეთქვათ: „ლადო გუდიაშვილი ოსი იყო“. ამიტომაც და აწყვილეს ის ოს მხატვართან.

³⁸ *პ. ხუბუტია*. თუშური კილო. ლექსიკა. - თბ., 1969, გვ. 33.

გუდურა... გვარს კი საფუძვლად უდევს მამაკაცის სახელი „გუ-
და“; თუმცა *გუდა/გუდა* ქალის სახელიც იყო³⁹. პიროვნული
სახელი „გუდა/გუდი“ დადასტურებული გვაქვს XV-XVI და
XVIII საუკუნეების სვანურ მოსახსენიებლებში⁴⁰. გვქონდა
აგრეთვე სახელები *გუდაჩი, გუდაი, გუდუ, გუდული, გუდუნა,
გუდაბერი*⁴¹. *გუდაი* (*გუდადი, გუდაჩი, გუდადი, გუდაი, გუდაინი,
გუდანა, გუდუ, გუდუა, გუდულა, გუდუნა*) ბოლო დრომდე ერ-
თობ პოპულარული სახელი იყო სამეგრელოში⁴². გარდა გუ-
დაურ-გუდაიშვილისა გვაქვს ქართული გვარები: *გუდაბანიძე,
გუდაბნელიძე/გუდაბრელიძე, გუდაბაძე, გუდავა, გუდავაძე,
გუდაშვილი, გუდაძე* (გუდაძე მოხსენიებულია ქართლში 1523,
1559, 1601, 1699 წლების საბუთებში⁴³. დოკუმენტებით ჩანს,
რომ გუდაძეები აზნაურები იყვნენ – 1601 წელს სულხან გუ-
დაძე და მისი სახლიკაცი მგელია თავად *მასტანა შალიკაშვი-
ლისაგან* მის მკვიდრ ყმას ყიდულობს), *გუდაიშვილი*. ჩამოთვ-
ლილი გვარებიც ოსური წარმომავლობისანი არიან? 1658-1676
წლებით დათარიღებული წყალობის წიგნის თანახმად ***გუ-
დაიშვილები თავად ციციშვილების აზნაურები იყვნენ***⁴⁴, რომ-
ლებიც თრუსოდან გადმოსახლებული *გუდაიურების* შთამომავ-
ლები იყვნენ. ზუსტად იგივე ვითარებაა დაფიქსირებული *ფა-
რუხაულების* შესახებ, რომლებიც დვალებიდან საციციანოში
გადმოსახლების შემდეგ *ფარუხაშვილებად* იქცნენ. ახლა ტო-
პონიმები ჩამოვთვალოთ: ***გუდა-ნი*** (ხევსურეთში), ***გუდათ-უბანი***
(ზემო იმერეთში), გუდა-ლეთი (შიდა ქართლში), ***გუდა-ური***

³⁹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I - თბ., 1991, გვ. 728-729.

⁴⁰ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, *ვაღერი სილოგავას* გამო-
ცემა. - თბ., 1986, გვ. 275, 304.

⁴¹ *ალ. დლონგი*. ქართველური საკუთარი სახელები. ანთროპონიმ-
თა ლექსიკონი. - თბ., 1986, გვ. 107.

⁴² ა. ჭანტურია. მეგრული სახელები და გვარები. - თბ., 2006, გვ. 28.

⁴³ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I - თბ., 1991, გვ. 729.

⁴⁴ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I - თბ., 1991, გვ. 729.

(მთიულეთში), *გუდა-უთა* (აფხაზეთში), *გუდა-ლისი*, *გუდა-მაცარი*, *გუდა-რეხი* (ფშავში), *გუდე-ლესი*, *გუდ-ეთი*, *გუდა-მეთი* (არსებობდა არტაანში), *გუდა-ვა* (სამურზაყანოში), *გუდა-სახვევი* (ზემო აჭარაში), *გუდა-წვერი* (შიდა ქართლში), *გუდიანთ-კარი* (შიდა ქართლში, მეჯვრისხევთან. გუდიანთკარი ნიშნავს გუდიაშვილების სოფელს), გუდათუბანი (ეს ოიკონიმიც გუდაშვილების სოფელს აღნიშნავს)... ყველა ეს ტოპონიმი საქართველოს ტერიტორიაზე XIX საუკუნის რუსულ გამოცემებშია დადასტურებული⁴⁵. მისივე ფონეტიკური ვარიანტია *ღუდა*. ასე რომ, ლექსიკური ერთეული „გუდა“ მხოლოდ და მხოლოდ ქართულია და მას ოსურ ენობრივ-ეთნიკურ სამყაროსთან საერთო არაფერი აქვს – ის პროლექტიული აღმოჩნდა ქართულ ონომასტიკაში. ყველაზე მთავარი: საკითხავია, ამ ავტორს სკოლაში თუ არა, უმაღლეს სასწავლებელში მაინც არ ასწავლეს, რომ ეთნიკურობას ცნობიერება განსაზღვრავს?

რადგან ანთროპონიმებზე ჩამოვარდა საუბარი, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს შემდეგი: ზოგიერთმა მეცნიერმა XIV საუკუნის „ძეგლი ერისთავთაში“ მოხსენიებული მწაველთა მეთაურების პიროვნული სახელებიდან გამომდინარე, მწაველები ახლად დასახლებულ ოსებად მიიჩნია. აი, ეს ამონარიდი: „მაშინ განრისხნა ვირშელი და შეუზახა ლაშქარი თჳსი, დასცეს საყვრსა და მიეტევენეს ვითარცა მკეცნი და მოადგეს შუა სამხრის ციხეთა მნისათა. ... მაშინ მოიკლეს სიმრავლითა ისართათა თავნი და გოლიათნი ქუეყანისა მათისანი: *სუნღუ*, *ფარეჯან*, *ამსაჯან*, *ბღათარ* და სხუანი მრავალნი“⁴⁶. გ. თოგოშვი-

⁴⁵ Кавказский Календарь, 1910, ч. 1; Кавказ: географические названия и объекты. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края/По книге Д. Д. Пагурева (1913). - Нальчик, 2007.

⁴⁶ *შ. მესხია*. ძეგლი ერისთავთა. – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 30. - თბ., 1954, გვ. 357.

ლმა და ვ. ითონიშვილმა მნაველთა ზემოთ აღნიშნული სახე-
ლები ოსურ სახელებად მიიჩნიეს⁴⁷. დავსძენთ, რომ არცერთი
ეს სახელი ალან-ოსური არაა. ისინი ძირითადად მონღოლური
სახელებია, რომლებიც გავრცელდა ყველა იმ ხალხში, სადაც
მათ ფეხი დადგეს. სახელი „ამსაჯან“ ანუ „ავსაჯან“ ბოლო
დრომდე ხევში გარცელებული სახელები იყო და ამ
ფუძესახელზე გვარიც გვაქვს *ავსაჯანიშვილი* (ძველად *ავსა-
ჯანიური*). ქართველ ხალხში ასევე გავრცელებული იყო სახე-
ლი „სანლური“ (იგივე „სონლული“). გვაქვს გვარი *სონლულა-
შვილი* (უფრო ადრე *სონლულიძე*). ქართულ ენაში „სონლული“
ერთ-ერთი მტაცებელი ფრინველის სახელიცაა. ქართულ ენაში
კი არაერთი ფრინველის და ცხოველის საზოგადო სახელი
აღამიანის პიროვნულ სახელადაც იქცა. საკუთარი სახელის
„ფარეჯანის“ ვარიანტი – „ფარანჯომი“ ისტორიულ სა-
ქართველოში გავრცელებული სახელი იყო. საქართველოში ამ
სახელით მეფეც კი გვყავდა, მირვან I-ის ძე. ეს სახელები შუა
საუკუნეების სვანეთშიც საკმაოდ გავრცელებული იყო⁴⁸.

ასე რომ, მნის ხეობა ოდითგანვე ქართველებით იყო დასა-
ხლებული და მოსახლეობის ეთნიკური ცვლა მხოლოდ XVIII-
XIX საუკუნეების მიჯნიდან დაიწყო. ეს ცვლილება კი მალრან-
დვალეთელი ოსების შემოჭრის შედეგად მოხდა. ეთნოგ-
რაფიული მასალებით, „როდესაც მალრან-დვალეთელი ოსები
მნის დასალაშქრად მოდიოდნენ, თრუსოს სოფელ აბანოს მკვი-
დრმა ერთ-ერთმა ქალმა მნელებს შეატყობინა, მაგრამ ოსები
მეტნი იყვნენ – 17 სოფელს მნაველები რას აუვიდოდნენ (თუ

⁴⁷ ვ. *თოგოშვილი* საქართლო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან
(უბვედესი დროიდან XIV საუკუნის დამლევამდე. -თბ., 1958, გვ.
219; ვ. *ითონიშვილი*. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ის-
ტორიიდან. - თბ., 1992, გვ. 169.

⁴⁸ დაწვრილებით იხ.: რ. *თოფჩიშვილი*. საქართველოში ოსთა ჩა-
მოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები. -თბ.,
1997, გვ. 60-62.

გავითვალისწინებთ იმას, რომ მალრან-დვალეთში 9 სოფელი იყო, თრუსოში – 8 (=17), მნის ხეობის მკვიდრთ მართლაც ბრძოლა მოუხდათ ორი მიკრორეგიონის შეერთებულ ლა-შქართან – რ. თ.); დანარჩენმა მოხვევებმა ვერ მოასწრეს მოსვლა და ეს ტერიტორია ოსებს დარჩათ. სოფლების მნის, ოქროყანას, შევარდენის მცხოვრები ქართველები ოსების მიერ ძალით გამორეკილები არიან“. 85 წლის (2018 წ.) ინფორმატორის *პლატონ კობიაშვილის* მიერ მოწოდებული ინფორმაციით, გაოსებული გუდიაეები „ალიარებდნენ, რომ ქართველები იყვნენ“.

ზემოთ, რადგან საფლავის ქვებსა და დაკრძალვის შესახებ ვსაუბრობდით, ამ პრობლემას კიდევ უნდა მივუბრუნდეთ. ცნობილია, რომ მთებში ოსები ძირითადად მიწისზედა (აგრეთვე ნახევრადმიწისზედა და მიწისქვეშა) აკლდამებში იკრძალებოდნენ. მატერიალური კულტურის ეს ძეგლები ეთნიკური ისტორიის საკითხებსაც წყვეტს. თვით ოსი მეცნიერების მიერ მოხმობილი მასალებით, ოსები დვალეთში დასაკრძალავად არ იყენებდნენ მიწისზედა აკლდამებს, რაც პირდაპირ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ დვალეები ოსები არ იყვნენ. ზუსტად ანალოგიური ვითარება გვქონდა თრუსოში. თრუსოს არც ადრინდელი და არც შემდგომ მოსული ოსური მოსახლეობა მიწისზედა აკლდამებში არ იკრძალებოდა, მათ ჩვეულებრივ მიწაში კრძალავდნენ. ასე რომ, თრუსოში (ისევე როგორც დვალეთში) დაკრძალვის მხოლოდ ქართული/ქრისტიანული ტრადიცია არსებობდა და არა ოსური. სხვათა შორის, XV საუკუნის შუა ხანების საეკლესიო საბუთით დვალეთი (თრუსოც) სამთავნელის სამწყსოში შედიოდა და ეკლესიის სასარგებლოდ აქაურ

მთიელებს მხოლოდ უმნიშვნელო გადასახადი ჰქონდათ და-
კისრებულები: „დვალეთს: პური ა, სამარხო კაბიწი ა, საბელი
ს“⁴⁹.

სხვათა შორის, ოსების თრუსოში მიგრაციის შესახებ მიუ-
თითებდნენ არაქართველი ავტორებიც. *ვოლდემარ* ჰუაფი და
ნატალია ვოლკოვა XV-XVI საუკუნეებს ასახელებდნენ. მათი
ეთნოგრაფიული მასალებით, ოსები თრუსოში ქურთათის საზო-
გადოებიდან იყვნენ გადმოსახლებული. თრუსოდან ქართული
მოსახლეობის აყრა კი თემურ-ლენგის შემოსევების დროს
მოხდა. ხოლო გადარჩენილმა ქართულმა მოსახლეობამ მთლიან-
ნად ხევში მოიყარა თავი. არაერთი მაგალითი შეიძლება დავა-
სახელოთ ქართული გვარების თავდაპირველად თრუსოში მკვი-
დრობა-მოსახლეობის შესახებ. ეს გვარებია: *ზაქაიძე-ზავაშ-
ვილები, ბაბაშვილები, ფაჯიშვილები, არჯინაშვილები, ბადაშვი-
ლები, კობიაშვილები, ტუჩაშვილები...* ძირად ქართველებად მი-
აჩნიათ თავი *ქასოვეებსა და სუხიეებს*, რომლებიც თავიანთ
ადრინდელ გვარებად *ქასოშვილსა და სუხიშვილს* ასახელებ-
ენ⁵⁰, ეს გადმოცემები ეთნოლოგ *გიორგი ჯალაბაძეს* 1950-იან
წლებში აქვს ჩაწერილი. მეცნიერს მთელმა რიგმა ოსური გვა-
რების წარმომადგენლებმა მიუთითეს, რომ არდონის ხეობიდან
მათი წინაპრების გადმოსახლება სამი-ოთხი თაობის წინ მოხდა.
„ჩამოსახლებულთა ბოლო თაობას შემოუნახავს წინაპართა
გადმოცემა იმის შესახებ, რომ აქ ჩამოსვლისას მათ დახვედრიათ
უცხო მოდგმის ხალხი, ესენი ყაბარდოელები ყოფილან. ასეთი
ცნობა ჩვენ მოგვაწოდეს, როგორც თრუსოს ხეობის ზედა
ნაწილში, ისე მის ქვედა ნაწილში. ... თრუსოს ხეობაში ჩვენ
ყურადღება მივაქციეთ რა ამ ცნობას, შესაძლებლად მივიჩნიეთ,
რომ ოსების მიერ ყაბარდოელების ქვეშ დვალური

⁴⁹ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლე-
ბი (XIII-XIX სს), წიგნი II. - თბ., 1974, გვ. 10.

⁵⁰ ვ. ჯალაბაძე. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. - საქართვე-
ლოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXII-B. - თბ., 1961, გვ. 227.

მოსახლეობის ისეთი ფენა უნდა იყოს ნავარაუდები, რომელიც თრუსოს ხეობის ზედა რაიონებში მოსახლეობდა⁵¹.

ხაზი უნდა გავუსვათ, რომ დღევანდელი ხევის მომიჯნავე თრუსოს ნაწილი XVIII საუკუნეშიც ქართველებით იყო დასახლებული. ამაზე სოფლების სახელწოდებებიც (*შევარდენი, ოქროყანა*) მიუთითებს. „აღსანიშნავია, რომ XIV საუკუნის გერგეტის მატიანეში გერგეტის საყდრიშვილობის განმტკიცების საბუთში ჩამოთვლილი სახელებიდან, გერგეტისათვის მძევლები რომ უნდა მიეცათ, ნახსენებია არჯიმაგიშვილი გოგოლა. ეს უნდა იგივე იყოს, რაც სოფელ შევარდენში გვიანდლამდე მცხოვრები არძინოვები, რომლებიც ადრინდელ გვარად არჯინაშვილებს ასახელებენ, ამავე დოკუმენტშია მწაელი ბადაძსძე, გვიანდელი ბადაშვილი. ... XIX საუკუნეში ბადაშვილები მოსახლეობენ კობში ბადაევების გვარით და ხურთისში – ბადაშვილებად. ხურთისელი ბადაშვილები კობიდან არიან გადასულნი“⁵². 1774 წლის აღწერაში მოხსენიებული ქართული გვარები ზემოთ დავასახელეთ. საინტერესოა შევარდენში არსებული სალოცავის/ხატის სახელწოდება – „*მასხარობა*“/„*მაცხარობა*“, რომლის დღეობაც 22 ივლისს მოდიოდა. ასეთი სახელწოდების სალოცავის შემქმნელი, რა თქმა უნდა, ოსები ვერ იქნებოდნენ; ის ქართველთა დაარსებულია და შევარდენში დასახლებულმა ოსებმა ეს ქართული სალოცავი გაითავისეს.

ზემოთ ზაგაშვილების გვარიც ვახსენეთ. ამ გვარის შესახებ ცოტა ვრცლად უნდა შევჩერდეთ. მთიულეთის ხადას ხეობასა და ხევში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალებით, საერთო წარმომავლობა აქვთ მთიულ ზაქაიძეებსა და მოხვევ ზაგაშვილებს. ზაქაიძეებმაცა და ზაგაშვილებმაც მიუთითებენ, რომ ისინი თრუსოდან წარმომავლობენ და რომ მათი განაყრები არიან სოფელ ოქროყანაში მოსახლე ზაკაკოვები (ახლა ოსები). თავის

⁵¹ გ. ჭავჭავაძე. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. გვ. 227-228.

⁵² გ. ჭავჭავაძე. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. გვ. 227.

მხრივ, ზაგაკოვებიც თავიანთ ადრინდელ გვარად ზაგაშვილს ასახელებენ და ქართველობდნენ. მათ თავდაპირველად თრუსოს სოფელ აბანოში უცხოვრიათ. იქიდან სოფელ მნაში გადასახლებულან. მნიდან ერთი ნაწილი ჯერ გველეთში, შემდეგ კი ცლოში დასახლებულა. მნაში დარჩენილი ზაგაშვილები გვიან ოსურ გარემოცვაში გაოსდნენ და ზაგაევებად დაეწერნენ. ზაგაევეები სულ ბოლოს ოქროყანაში გადმოსულან. ზაგაშვილების განაყრები არიან დღეს ხევის სოფელ ყანოში მოსახლე კობიაშვილები, რომლებიც მამის სახელზე მოდიან და რომლებიც, ზაგაშვილებთან ერთად, მამა-პაპათა საცხოვრისში – სოფელ მნაში დადიოდნენ სალოცავად, სადაც ოსები, როგორც ამ სოფლის პირველმკვიდრთა და ადგილობრივ სალოცავთა ყმათ, დიდი პატივით ხვდებოდნენ. ზაქაიძეების-ზაგაშვილების-ზაგაევეების გვარებს საფუძვლად უდევს მამაკაცის ძველი ქართული სახელი „ზაქა“ („ზაქი“). ასეთი სახელი, მაგალითად, ნახსენებია 1774 წლის სოფელ მნის აღწერაში: „ბაბეური **ზაქის** შვილი დაო და ბათი“⁵³. სხვათა შორის, XIX საუკუნეში თრუსოს მცხოვრები ზაგაშვილები მთლად არ იყვნენ გაოსებული. 1886 წლის საოჯახო სიებით ისინი ჯერ ოსებად ჩაუწერიათ, მაგრამ შემდეგ აღმწერს ეროვნება „ოსი“ გადაუხაზავს და ზვიდან იმავე ხელით დაუწერია «ГРУЗИНЫ». ამავე დროს, ისევე როგორც თრუსოს მოსახლეობის დიდი ნაწილი, ზაგაშვილები (ზაგაევეები) აქ ორენოვანნი იყვნენ. მათ ენის გრაფაში უწერიათ „ქართული“ და „ოსური“. ხოლო აღმასიანში (ბაზალიანში) მცხოვრებ ზაგაშვილებს მხოლოდ ქართული ენა უწერიათ. ანალოგიური მინაწერი აქვთ მნაში მცხოვრებ გუდიაურებსა და არჯინაულებს. 1886 წლის საოჯახო სიებში – აღმწერს ისინი ჯერ ოსებად ჩაუწერია, შემდეგ

⁵³ მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, გამოცემული *ქ. თაყაიშვილის* რედაქტორობით. - თბ., 1907, გვ. 427.

გადაუსვამს ხაზი და ზევიდან იმავე ხელით დაუწერია „ქართველი“. ნიშანდობლივია, რომ 1910 წლის «Кавказский Календарь»-ში სოფელ ზაქაგორის მოსახლეობა ქართველებად არის აღნუსხული (1908 წლის მონაცემი, 125 სული)⁵⁴. სოფლის ეს სახელი კი დვალეთის ზახას/ზაქას ხეობიდან გადმოსახლებულ მოსახლეობას უნდა ჰქონოდა გადმოტანილი – ესენი კი იყვნენ ზაქაიძე-ზაგაშვილების წინაპრები, რომლებიც აღნიშნული ხეობის უძრავლესობას შეადგენდნენ. დვალეთის ზახას ხეობიდან იყვნენ გადმოსული თრუსოს სოფელ შუატისში მცხოვრები *ქესაეები*, რომელთა ადრინდელი გვარი იყო *ქესაური*. გაოსებას გადარჩენილი და დვალეთიდან გადმოსახლებული ქესაურები ქართლში, ქსნის ხეობის სოფელ ყანჩავეთში ცხოვრობენ (დვალეთში *ქესაურებს* მეორე გვარი – *გენცაური/გენცაუროვიც* ჰქონდათ შენარჩუნებული). ქესაურები ქართველ თავადებს ხერხეულიძეებს ენათესავებოდნენ, რომელთაც, ოსური გადმოცემებით, საერთო წარმომადგენლობა ჰქონიათ. ხერხა(ე)ულიძეები კი, როგორც ზედაფენის წარმომადგენელი აზნაურები, პირველად 1466-1477 წლების საბუთში არიან მოხსენიებული. 1886 წლის საოჯახო სიებში თრუსოს სოფლების *კარატკავის* 31 კომლს და *ქეთრისის* 23 კომლს ორი ენა – ქართული და ოსური – აქვს მიწერილი⁵⁵, ე. ი. ისინი ორენოვანი იყვნენ. უფრო მეტი, სოფელ მნის მკვიდრების სალაპარაკო ენა მხოლოდ ქართული იყო⁵⁶. საერთოდ, თრუსოს სოფლების მოსახლეობის უძრავლესობა ორენოვანი იყო. ანალოგიური ენობრივი ვითარება გვქონდა მეზობელი დვალეთის ზახას ხეობაში (თრუსოდან ზახაშია გადასასვლელი)

მოყვანილი ეთნოგრაფიული მასალა იმ მხრივაც საყურადღებო, რომ თრუსო, რომელიც ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ეთ-

⁵⁴ Кавказский Календарь, 1910, ч. 1, С. 254.

⁵⁵ სცსსა, ფონდი 254, ანაწერი 3, საქმე № 1805.

⁵⁶ სცსსა, ფონდი 254, ანაწერი 3, საქმე № 1811.

ნოგრაფიული პერიოდისათვის ოსებით იყო დასახლებული, თავდაპირველად ქართველთა განსახლების არეალი, სამოსახლო მხარე იყო. თრუსოში ოსური მოსახლეობის გაჩენამდე აქ ძირითადად ქართველური (დვალური) მოსახლეობა მკვიდრობდა. აშკარაა, რომ ქართველი ზაგაშვილები ჯერ თერგის ხეობის ზემო წელში მკვიდრობდნენ, რომლებიც თანდათან თერგის დინების მიხედვით დაბლობისაკენ მოიწვევენ (მათ ზომ ზემოდან ქვევით თრუსოში დროთა განმავლობაში რამდენიმე სოფელი გამოიცვალეს). ისიც აშკარაა, რომ ქართველების თანდათან ქვემოთ (ხევისაკენ) გამონაცვლებას ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლებული ოსების დასახლება მოსდევდა მათ ნასახლარ-ნასოფლარებზე. საამისო მაგალითები ამ თვალსაზრისით სხვაც ბევრია. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მთიულეთის ზადას ხეობაში *ზაქათკარს* 1774 წ. ზაქაიძეები დიდი რაოდენობით მკვიდრობდნენ და იმას, რომ გერგეტის მატიანეში მოხსენიებულია ნაცვალი *ინდო ზაქაძე*, აშკარაა, რომ ზაქაიძე-ზაგაშვილების თრუსოდან ხევსა და ხადაში მიგრაცია საკმაოდ დიდი ხნის წინ – XV საუკუნეებზე წინარე ხანაში უნდა მომხდარიყო. ერთი სიტყვით რომ ვთქვათ, გვიანი შუა საუკუნეების თრუსოში ისეთივე ეთნიკური პროცესები მიმდინარეობდა, როგორც დვალეთში – აქედან განდევნილი და სხვაგან წასული მოსახლეობის ადგილზე ეთნიკური ოსები მოვიდნენ. მაგრამ ირანულენოვანი ოსები ქართველთაგან მთლად დაცლილ ტერიტორიებზე არ მოსულან. ეთნიკურმა ოსებმა უმცირესობაში აღმოჩენილი ქართველი მთიელების ასიმილაცია მოახდინეს. აქ შეგნებულად მოვერიდები ჩემი ნაშრომების მითითებას დვალეების შესახებ და რუს ავტორს დავესესხები: «Формирование населения Туалта происходило, в основном, за счет переселявшихся алагирцев»⁵⁷. მხოლოდ იმას დავძენთ, რომ თუალეთში/დვალეთში ის თრუსოსაც გულისხმობდა.

⁵⁷ П. А. Кузминов. Этнодемографическая карта народов Терек: размещение, численность и миграция населения в конце XVIII – первой половине

მნის ძველი მკვიდრები იყვნენ დღეს ხურთისში მცხოვრები ბადაშვილები (ადრე ბადაძეები). მნაში ეს გვარი ჯერ კიდევ „გერგეტის მატიანეში“ მოხსენიებული. მნიდან იყო გამოსული ბაბუურ-ბაბაშვილების გვარიც, რომლებსაც შემდეგ ტუჩაშვილების გვარი გამოყოფია. დვალეთიდან ხევში მიგრაციის თრუსოს გზა აქვთ გავლილი ხევის სოფელ ხურთისში მოსახლე *ჩოჩოშვილებსაც*, რომლებიც თავდაპირველად *ჩოჩოურები* იყვნენ. ძველი თრუსოელები იყვნენ *ფაჯიაშვილები*, რომლებიც 1774 წლის აღწერაში *ფაჯიაურებად* არიან ჩაწერილი. იგივე შეიძლება ითქვას *ზილინაშვილების* შესახებ, რომლებიც ძირად დვალი *მაძიაურები* არიან. ხევის სოფელ ყანობში მოსახლე *კობიაშვილები* სოფელ მნიდან არიან გადმოსახლებული, რასაც ის ეთნოგრაფიული ფაქტიც ადასტურებს, რომ ისინი სალოცავად ბოლო დრომდე იქ დადიოდნენ. აქვე იცოდნენ ვაჟის გაყვანაც: „ჩვენი სალოცავი ხატია მნის ღვთისმშობელი. ხატობაზე რომ მივდიოდით, მნაში ღვთისმშობელზე, ოსები ვალდებული იყვნენ სუფრა გაეშალათ, თუნდაც 40-50 კაცი შესულიყო, პატივი უნდა ეცათ. კობიაშვილებს ეკუთვნოდათ მიღვანის მთაც“ (გიორგი-ჟორა კობიაშვილი, 59 წლის, სოფელი ყანობი, 1990 წ.). საყურადღებოა სხვა ეთნოგრაფიული მასალაც – მოხვევები თრუსოს საზაფხულო საძოვრებს იყენებდნენ – ზაფხულში ისინი აქ საძოვრებზე ცხვრის ფარებს მიერეკებოდნენ.

დღევანდელ ტოპონიმ „ადოს მინდვრის“ (პიროვნული სახელი „ადო“ ბოლო დრომდე სამეგრელოში იყო გავრცელებული⁵⁸. „ადო“ ადამის კნინობითი ფორმა) ადგილას „გერგეტის სულთა მატიანეში“ მითითებულია სოფელი ადო, რომელშიც *ცისკარიშვილებს* უცხოვრიათ (ცისკარიშვილებისაგან მომდინარეობენ ხევის სოფელ ახალციხეში მცხოვრები ქოსელების ერთი ნაწილი. ქოსელების ადრინდელი გვარი – ცისკარიშვილი

XIX века. – в кн: Ландшафт, этнографические и исторические процессы на Северном Кавказе в XIX – начале XX века. - Нальчик, 2004, С.688.

⁵⁸ ა. ჭანტურია. მეგრული სახელები და გვარები, თბ., 2006, გვ. 13.

დაფიქსირებულია 1860 წლის კამერალური აღწერის დავთარში – «Ниниа Григориев Косели он же Цискаришвили»⁵⁹). დღეს თრუსოდ ჩვეულებრივ მიიჩნევენ ტერიტორიას სოფელ კობიდან⁶⁰ თერგის აყობებით. მაგალითად, პარმენ ზაქარაია წერდა: „მეზავრი კობთან ხვდება პირველად თერგის ხეობას. იქვე მარცხნივ იწყება თრუსოს ხეობა“⁶¹. იგივეს წერდა ვ. ითონიშვილი: „თრუსოს ხეობა მდებარეობს ცენტრალური კავკასიონის რაიონში. ის გადაჭიმულია საქართველოს სამხედრო გზაზე მდებარე სოფ. კობიდან მდინარე არდონის აუზში გადასასვლელ თრუსოს უღელტეხილამდე. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ეს ხეობა და სოფელი ყაზბეგის რაიონში შედის და ერთიანდება ორ საბჭოში – კობისა და თრუსოს სასოფლო საბჭოებში“⁶² (ეს ავტორი სხვა შეცდომებსაც უშვებს, მაგალითად, ოსების აქ ჩამოსახლებას XIV საუკუნით განსაზღვრავს, თუმცა სხვა ადგილას აღნიშნავს, რომ „მათი (გადმოცემების – რ. თ.) უმრავლესობა მოსული ოსური მოსახლეობის სიძველეზე არ მიგვივითებს და ძირითადად ამა თუ გვარის დამკვიდრებიდან დღემდე საშუალოდ 4-7 თაობის ათვლა ხერხდება. 1950-იან წლებში ხუთი თაობის მოსული იყვნენ ქურთათიდან სოფელ შევარდენში მოსახლე საპიეები, რომლებსაც აქ დახვედრიან არჯინაშვილები და დვალეთიდან მოსული მამიეები/მამიაურები⁶³“). მაგრამ ამ საკითხში

⁵⁹ სცსსა, ფონდი 254, ანაწერი 2, საქმე №235, გვ. 45.

⁶⁰ «Коби груз. исков. от иакоби=Яков, потому что тут стояла церковь имени св. Якова» - Опыт объяснения Кавказских географических названий. Составил К. Ган. - Тифлис, 1909, С.84.

⁶¹ პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა. ისტორიულ-არქიტექტურული გზამკვლევი. - თბ., 1972, გვ. 39.

⁶² ვ. ითონიშვილი. საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით). – კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, I, თბ., გვ. 111.

⁶³ ვ. ითონიშვილი. საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით). გვ. 112, 113.

სიცხადე შეიტანა *გულდამ ჩიქოვანმა*. თავდაპირველი თრუსო შედარებით მცირე ტერიტორიას მოიცავდა – თერგის სათავიდან ხეობის უვიწროეს ადგილ ყაშარა//კასარამდე (თერგის სიგრძე სათავიდან კასარამდე 16,5 კილომეტრია). კასარა იგივე კასრია. ძველ ქართულში კი „კასრი“ ვიწრო გასასვლელ ადგილს ეწოდებოდა, სადაც ციხე-კოშკიც იდგა⁶⁴. როგორც აღვნიშნეთ, თრუსოს ისტორიულ-გეოგრაფიული საზღვრების საკითხი ეთნოგრაფიული მონაცემებით სათანადოაა შესწავლი ქართულ მეცნიერებაში *გულდამ ჩიქოვანის* მიერ და ამ პრობლემაზე საუბრისას მას ვეყრდნობით⁶⁵. მეცნიერს თრუსოელმა და ხევის ტერიტორიაზე მცხოვრებმა ეთნიკურმა ოსებმაც მიუთითეს, რომ „თრუსოს ქვემოთა საზღვარია ის ადგილი, სადაც მდინარე თერგის ხეობა ძალიან ვიწროვდება (მისი სიგანე რამდენიმე მეტრია) და სადაც კლდეებში გამომწყვდეული მდინარე ზათქით მიიკვლევს გზას“. „ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, თ რ უ ს ო ეწოდება ტერიტორიას მდ. თერგის სათავიდან ვიდრე ხეობის უვიწროეს ადგილ ყ ა შ ა რ ა მ დ ე“⁶⁶. „ძველი ერისთავთას“ მიხედვით, ხევისა და თრუსოს შორის გამოიყოფოდა მნის ტერიტორიული ერთეული, თრუსოელნი და მნაველები დაპირისპირებული იყვნენ ერთმანეთისადმი. მნის ხეობელნი თრუსოელებად არ არიან მიჩნეული. ასე რომ, XIV საუკუნეში თერგის ხეობაში სამი „ქვეყანა“/მიკრორეგიონი – *თრუსო*, *მნა* და *ხევი* გამოიყოფა. „გერგეტის მატიანეს“ (1439) მიხედვით აშკარაა, რომ ხევის საერთო სალოცავი – „გერგეტის სამება“ – თავის უფლებამოსილებას, გარდა ხევისა, ავრცელებდა მნასა და თრუსოზეც: „და მნაველთაიცა, მათ

⁶⁴ ი. აბულაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. - თბ., 1973, გვ. 193.

⁶⁵ ვ. ჩიქოვანი. თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). – „მაცნე“, ისტორიის... სერია, №2, 1985, გვ. 105-118.

⁶⁶ ვ. ჩიქოვანი. თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. გვ. 110.

მოიკიდესა ურთაშვილი ჩიტურა და ბახჩიძე და აბიაური და სელუვათძე“; „თრუსოველთაძცა ჳურთიელნი ყანობელთა მოიკიდეს. მნით – ბადაისძე“⁶⁷. ე. ი. XV საუკუნეში თერგის ხეობა მთლიანად (თრუსო+მნა+ხევი) ერთ ერთეულს წარმოადგენდა (რაც მთავარია, მნელებიცა და თრუსოელებიც ქართველები იყვნენ, რასაც პირდაპირ მიუთითებს ანთროპონიმები). ეს იყო ძველი ტრადიციის გაგრძელება. დვალეთიდან თრუსოში გადმოსული ქართველი მთიელი დვალეები ჩვეულებრივ თერგის ხეობის მთავარი სალოცავის – გერგეტის სამების მლოცველნი, ყმები ხდებიან. თერგის ხეობის სამივე გეოგრაფიული ერთეული გერგეტის სამებას ეყმობოდა. საბჭოთა პერიოდში მნის „ქვეყანას“ სამწუნაროდ თრუსოს მიათვლიდნენ. მაგრამ 1831-1832 წლის საქართველოს სამხედრო გზის გასწვრივ მცხოვრები მთიელების კამერალური აღწერის დავთრით კობიც და მის ზემოდან არსებული ოსური სოფლები – ოქროყანა, შევარდენი (სუვერდინად გადააკეთეს), მნა, ახალსოფელი (რომლის სახელწოდებაც მოგვიანებით თარგმნეს და „ნოგყაუ/ნავაკაუ“ დაარქვეს) – სრულიად სამართლიანად ხევში იყო შეყვანილი⁶⁸. თვით ოს მეცნიერებს აქვთ დადასტურებული, რომ ე. წ. კობის ქვაბულში ოსთა მოგრაცია საკმაოდ გვიან მოხდა და ისინი აქ ძირითადად თრუსოდან იყვნენ გადმონაცვლებული, თუმცა მათ მიგრაციასაც ჩვეულებრივ აძველებენ და XVII-XVIII საუკუნეებით განსაზღვრავენ⁶⁹. სინამდვილეში კი აქ მათი მიგრაცია XVIII საუკუნის ბოლოს დაიწყო და XIX საუკუნის პირველ ნახევარში განხორციელდა.

⁶⁷ ქართული ისტორიული საბუთები. XIV-XV საუკუნეები. - თბ., 2013, გვ. 215.

⁶⁸ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 254, ანაწერი 1, საქმე №1245, გვ. 121-141.

⁶⁹ *Б. А. Калоев*. Осетины. - М., 1971, С. 58-59.

ისტორიის სიღრმეში თუ უფრო ჩავიხედავთ, როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროებით, თერგის ხეობის მკვიდრებად (მთლიანად დღევანდელი ყაზბეგის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე) წანართა ქართველ მთიელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი ცხოვრობდა, რომლებსაც მოიხსენიებს II საუკუნის ძველი ბერძენი მეცნიერი *კლავდიოს პტოლემეოსი*. „მოქცევაი ქართლისაიში“ VI საუკუნის ამბების თხრობისას ნახსენებია „**ხევი წანარეთისა**“. IX საუკუნეში წანართა მასიური ჩამოსახლება მოხდა კახეთის მთისწინეთსა და ბარში. მათი ჯგუფური გადასახლების შედეგი იყო ის, რომ წანარები, როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი, ქრებიან ისტორიის სარბიელდან. ბუნებრივია, წანარების აყრა-გადასახლება მთლიანად არ მოხდა. მათი გარკვეული ნაწილი ადგილზე დარჩა. წანარები რომ ქართველები იყვნენ, ამას, სხვა ფაქტებთან ერთად, ტოპონიმებიც ადასტურებს, მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ხევის სოფელი *თოთი*, რომელშიც, სხვათა შორის, XIX საუკუნეში გადმოსახლებული ოსებიც ცხოვრობდნენ. სოფელი თოთი არსებობს სვანეთშიც მდინარე ენგურის ნაპირას (ხაიშის თემი). ამავე სახელწოდებისაა სვანეთში უღელტეხილი, კლდოვანი მწვერვალი და მყინვარი მდინარე მულახის აუზში. დროთა განმავლობაში „წანარეთის ხევიდან“ „წანარეთი“ გაქრა და მივიღეთ „ხევი“. **ხევიში მცხოვრებს კი მოხვეე ეწოდა**. მოხვეეები პირველად საისტორიო წყაროში თამარ მეფის დროს არიან მოხსენიებული. მემატნიანის სიტყვებით, როდესაც ფხოველები აჯანყდნენ, „მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა და ყოველთა მთეულთა: **დეალოთა, ცხრაზმელთა, მოტევეთა, კადელთა, ცხავატელთა, ჭართალთა, ერწოთიანელთა**, მისცა ივანე ათაბაგსა და წარავლინა მათ ზედა“⁷⁰. მოყვანილ ციტატაში ქართველ მთიელებს შორის თრუსოელები არ არიან მოხსენიებული. მიზეზი ისაა, რომ XII საუკუნეში ისინი ცალკე ეთნოგრაფიული

⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, ტომი II, *ს. ყაუხჩიშვილის* გამოცემა. - თბ., გვ. III.

ჯგუფად ჯერ არ იყვნენ ჩამოყალიბებული, რადგან მისი ტერიტორიის ზემო ნაწილში დვალეები იყვნენ დასახლებული, ქვემო ნაწილში კი მოხვევები, რომლებიც მნაველებად მოიხსენიებოდნენ. „ძეგლი ერისთავთაში“ არაერთხელ არიან მოხვევები დასახლებული: „ესმა *მოხვეეთა* და მოვიდეს ბრძოლად. და ვითარცა იხილეს სიმრავლე ლაშქრისა, შიშით დაიმალნეს. უკუმოდგა ერისთავი კობს და მოიღეს *მოხვეეთა* სიმრავლე ძღვენისა და შემდგომად განთენებისასა წამოვიდა“. თანამედროვე ოსი „სწავლულები“ კი გემოდღვრავენ, რომ „მოხვევები“ არ არსებობდნენ, რომ ისინი სულ ცოტა ხნის წინ ძალადობრივად გაქართველებული ოსები არიან. მათ შეიძლება ვურჩიოთ „გერგეტის მატეანეში“ ჩაიხედონ, რომელშიც ვკითხულობთ: „შევიყარენით ჳევი ჳეობით – კობით და გუილეთამდი. მზევლები მოგეცით თქუენ, გერგეტელთა საყდრიშვილთა“⁷¹. ანალოგიური წყაროები, რომელშიც ხევი და მოხვევები არიან მოხსენიებული ბევრი შეიძლება მოვიყვანოთ. თუ მოხვევები არ არსებობდნენ, მაშ რატომღა უწოდებდნენ ოსები მათი განსახლების არეალს «Хиуы ком»-ს (მოხვევების ხეობას)? ალბათ, შორს არაა ის დრო, როდესაც გერგეტის სამებასაც ოსების აგებულად გამოაცხადებენ. ისე, სხვათა შორის, როგორც რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაშია შენიშნული, ოსები თერგის ხეობაში საერთოდ არ ცხოვრობდნენ – დარიალის ჩრდილოეთით, თერგის ხეობაში ინგუშების განსახლების არეალი იყო: «Переселение представителей Куртатинского и Алагирского общества в Тагаурии происходило в сложной обстановке, поскольку **источники XVII – начала XVIII века отмечают, что в это время по левобережью Терека в районе Ларса обитало вайнахское население.** С. А. Белокуров упоминает Ларсов кабак, владельцем которого был Салтан-мурза. По мнению Н. Г. Волковой,

⁷¹ ქართული ისტორიული საბუთები. XIV-XV საუკუნეები. - თბ., 2013, გვ. 215.

одно из первых переселений осетин в этот район произошло в 20-30-е годы XVIII века. Осетины Слоновы за пользование землей, на которой находились селения Ларс, Чми, Балташ, сообщает Клапрот, издавна платили ингушам подати»⁷².

ასე რომ, ერთიანი წანარეთი (წანარეთის ხევი) X საუკუნის შემდეგ სამ პატარა „ქვეყანად“ დაიშალა: თრუსოდ, მნად და ხევად. მნა თრუსოსა და ხევს შორის მოქცეულ შუა „ქვეყანას“ წარმოადგენდა. მნა რომ ცალკე „ქვეყანა“ იყო, ამას „ძეგლი ერისთავთას“ (XIV საუკუნის მეორე ნახევარი) სათანადო ადგილები მოწმობს: „მაშინ შესტეხეს და შეიპყრეს ყოველი მბრძოლნი და მოიყვანეს წინაშე ერისთავისა და დაწუნეს და დაარღვივნეს ციხენი და სოფელნი იმათნი“⁷³. ამ ციტატის მიხედვით, მნა „ქვეყანა“, რომელშიც რამდენიმე სოფელი შედის. შემდეგ ის ხევის ნაწილი გახდა. XVIII საუკუნის დასასრულიდან კი მნა თრუსომ გადაფარა, რაც შედეგი იყო ამ პერიოდში თრუსოში მცხოვრები ოსების წინ წამოწვევისა, მნაში ქართული მოსახლეობის ოსურით თანდათანობითი შეცვლისა. უფრო ადრე, XVII საუკუნის დასაწყისშიც თრუსოც არაოსური იყო. აქ ქართველი მთიელი დეალები ცხოვრობდნენ, რომლებიც დეალებად არ იწოდებოდნენ და ადგილის სახელის მიხედვით „თრუსოელი“ ეწოდებოდათ და რომლებიც ასევე გაოსდნენ ჩრთილოეთ კავკასიის ქურთათისა და ალაგირის ხეობებიდან ოსების ინფილტრაციის შედეგად. თრუსოს თავდაპირველ ქართულ მოსახლეობას წანარებს, შემდეგ სხვა ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი დეალები რომ ჩაენაცვლნენ, ამას

⁷² П. А. Кузминов. Этнодемографическая карта народов Терека: размещение, численность и миграция населения в конце XVIII – первой половине XIX века. – в кн: Ландшафт, этнографические и исторические процессы на Северном Кавказе в XIX – начале XX века. - Нальчик, 2004, С.676-677.

⁷³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, *ა. დოღოდოს* გამოცემა. - თბ., 1965. გვ. 113.

სოფელ ოქროყანის ერთ-ერთი სალოცავის «Нары Уастырджи»⁷⁴ ადასტურებს, რაც *ნარას წმიდა გიორგის* ნიშნავს. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ქართველებს (განსაკუთრებით კი მთიელებს) ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლებისას თან სალოცავის ნიშიც მიჰქონდათ. ასე გადაიტანეს დვალეთის ნარას ხეობიდან/თემიდან წანარების ოდინდელი განსახლების არეალში, კონკრეტულად კი სოფელ ოქროყანაში „წმიდა გიორგის“ სალოცავის ნიში.

ზაზი უნდა გავუსვათ იმას, რომ შეცდომით თრუსოს დვალეთის ნაწილად განიხილავენ. თრუსო ცალკე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული იყო და დვალთა აქ საცხოვრებლად გადმოსვლა სრულიადაც არ გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ ის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალეთის შემადგენელ ნაწილად მივიჩნიოთ. **XIV-XV საუკუნეების წერილობითი ძეგლები თრუსოში მცხოვრებ ქართველ მთიელებს თრუსუელებს უწოდებენ. მაგალითად, „ძეგლი ერისთავთაში“ თრუსოში მაცხოვრებელი მოსახლეობა „თრუსუელნი“-ს სახელითაა მოხსენიებული: „... მაშინ ჩავიდა თრუსუს და მიეგებნეს თრუსუელნი მრავლითა ძლუნითა და ერთგულობისა ჩვენებითა და ეკედრნეს შუელად მტერთა მათთა ზედა მნას...“⁷⁵. „თრუსოველნი“ მოიხსენიებიან XV საუკუნის „გერგეტის მატიანეშიც“⁷⁶. თრუსო გვხვდება XV საუკუნის I ნახევრის „სამთავისის სამწყსოს დრამისა და შესავლის წიგნში“. სამთავისის დმრთავისათვის თრუსოს მხარეს უნდა გადაეხადა „პური ვ, სოფლის თავს სამ-სამი დრამა და თვითო ზურგიელი, ქალამანი**

⁷⁴ *А. Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Часть 1. - Орджоникидзе, 1972, С. 183.*

⁷⁵ *შ. მესხია. ძეგლი ერისთავთა. - მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 30. - თბ., 1954, გვ. 348; ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, ი. დოლოძის გამოცემა. - თბ., 1965. გვ. 113.*

⁷⁶ *ქ. შარაშიძე. გერგეტის მატიანე. - მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 30. - თბ., 1954, გვ. 246, 272.*

კ, საბელი დ⁷⁷. ამ საეკლესიო საბუთის მიხედვით, თრუსო სამთავისის ეპარქიაში შედიოდა. თუ თრუსუელნი ეთნიკური ოსები იყვნენ, ქართული წერილობით ძეგლების ავტორები რატომ არსად, არცერთხელ არ აღნიშნავენ მათ ეთნიკურობას? თრუსუელნი შუა საუკუნეების საქართველოში ისეთივე ეთნოგრაფიულ ჯგუფს წარმოადგენდნენ, როგორც დვალეები, ხევსურები, ფშაველები, მონღელები, მთიულები და გუდამაყრელები, რაც კარგად აქვს შენიშნული გულდამ ჩიქოვანს⁷⁸.

გვიანი შუა საუკუნეებიდან თრუსო არაგვის საერისთავოში შედიოდა. ხშირად საბუთებში გვხვდება გამოთქმა „არაგვის ოსნი“, რაც ძირითადად თრუსოსა და დვალეთის ზახას ხეობაში მცხოვრებ ოსებს, აგრეთვე თეთრი არაგვის სათავეში – ლუდაში და გუდაურთან ახლოს მდებარე სოფელ ქუმლისციხეში მცხოვრებ ოსებს გულისხმობს. სხვაგან არაგვის ხეობაში ოსები არსად არ ცხოვრობდნენ. არაგვის საერისთავოს გაუქმებისას (1746 წელი) თრუსოელმა ოსებმა სამეფო კარს მორჩილებაზე უარი უთხრეს. ერეკლემ, ბუნებრივია, თრუსოში გაილაშქრა: „...მიეგებნენ ოსნი და შეიქნა ომი, ვითა ხვდებოდა სიმხნე სიკეთისა მისსა, ჯიმშერ ეგრე იბრძოდა და ჯარსაც აბრძოლებდა, მიბძანდა ბატონიც, დაერივნენ მალდა მალ, გააქციეს ოსნი და მიჰყვნენ, შეჰყარეს კომსებში და შემოადგნენ კარს. განაძლიერა მეფემ ერეკლემ, აღუთქვა მისაცემელი, უბძანა იერიში, რასაც კომსს იერიში უყვეს, მაშინვე გატეხეს. ორმოცი კომსი აიღეს, დაწვეს, თრუსო დაატყვევეს და ყოვლის გზით ყათლანი უყვეს, რომ რისხვა ღმრთისა დასცეს“⁷⁹. „რა ეს ამბავი (ბეჟან არაგვის ერისთავისათვის თვალების დათხრა და სათავადო ოჯახის წარმომადგენელთა კახეთში გადასახლება

⁷⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი III, *ი. დოლიძის* გამოცემა. - თბ., 1970, გვ. 203.

⁷⁸ *გ. ჩიქოვანი*. თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. გვ. 107.

⁷⁹ *პ. ორბელიანი*. ამბავნი ქართლისანი, *ელენე ცაგარეიშვილის* გამოცემა. - თბ., 1981, გვ. 113.

– რ. თ.) და არაგვის ოსის წახდენის ამბავი შეიტყვეს ქსნის ერისთავის ოსთა, მოვიდნენ მაშინვე ვანათს და შემოეხვეწნენ მეფეს თეიმურაზს, ყოვლის კეთილის საფუძველსა და მოსთხოვეს დანაშაულის ფარვანი და მოსცეს სრული ბეგარა“⁸⁰. რა იყო თრუსოელი ოსების (და ქსნის ერისთავის ოსთა) ჯანყის მიზეზი – მეპატრონის შეცვლა? ამ ფაქტთან ერთად მაინც გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ახალი მიგრანტების მოსვლას, რომელთათვისაც ჩრდილოეთ კავკასიაში ცხოვრების დროს უცნობი იყო ის ფეოდალური ურთიერთობები, ყმა-გლეხური ვალდებულებები, რაც ფეოდალებისა და სახელმწიფოს წინაშე გააჩნდათ.

მთაში, და რა თქმა უნდა, თრუსოში მცხოვრები ოსებიც მნიშვნელოვნად მცირე გადასახადს იხდიდნენ. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებული საბუთების თანახმად, ისინი მხოლოდ სამასპინძლოს იხდიდნენ. 1776 წელს თრუსუელები-სათვის სამასპინძლოს შეადგენდა 266 ცხვარი, 45 ძროხა, 12 ვირი და მუტრუკი, 1 კვიცი, 1 ცხენი, 25 ნაბადი, 4 „შალვარი“, 1 ტყავი, 3 ყისინა, 8 ხმალი, 7 თოფი და 1 ფარი⁸¹. სხვა გადასახადებისაგან (სალეკო, სასურსათო...) ოსები, ისევე როგორც ქართველი მთიელები, განთავისუფლებული იყვნენ. სამაგალითოდ შეიძლება მოვიყვანოთ 1802 წელს შედგენილი «Правила на сбор в Грузии за 1802 год, под названием сурсат»: «сурсат всегда собирались в Грузии на необходимые нужды государственные: то и ныне подать сю на сей же предмет по прежнему положению, по

⁸⁰ პ. ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, ელენე ცაგარეიშვილის გამოცემა. - თბ., 1981, გვ. 114.

⁸¹ ხელნაწერთა ცენტრში დაცული დოკუმენტი (ფ. Hd, საბუთი 3507) მითითებულია წიგნიდან: ვ. თოგოშვილი. საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს. - თბ., 1969, გვ. 211. წიგნის სათაური არამეცნიერულია, რადგან აღნიშნული დროის მონაკვეთში არავითარი „ოსეთი“ არ ასებობდა. ოსები საქართველოს მთებში იყვნენ განსახლებული.

которому взиманию оной подлежат все без изъятия купцы, промышленники, ремесленники, земледельцы и прочие нижние состояния **всех племен обитателей Грузинских, кроме Осетинцев и других в горах живущих, о коих по малоимению земли и по скудности избытков**»⁸². ამდენად, მოყვანილი საბუთი პირდაპირ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ თრუსოელი ოსები ჩართული იყვნენ საერთოქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემაში.

სამწუხაროდ, ქართველთა ეს ეთნოგრაფიული ჯგუფი, რომელთა საფუძველსაც დვალთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი წარმოადგენდა, ოსთა მიგრაციის შედეგად გაქრა. შემდეგ უკვე თრუსოში მოსულ ოსებს ეწოდათ თრუსოელები (ისევე როგორც დვალეთში მოსულ ოსებს ეწოდათ დვალეები), რომლის შემადგენლობაში რამდენიმე ძველი ქართული გვარიც აღმოჩნდა. საქართველოს ისტორიაში ანალოგიური ფაქტები, როდესაც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები საზღვრებს იცვლიან, ერთი მხარე როდესაც ორ მხარედ იყოფა, ან, პირიქით, როდესაც ორი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული ერთ მხარედ იქცევა, არაერთია.

გვერდს ვერ ავუვლით 1746 წლის წიგნს, რომელიც მიცემულია ერეკლე II-ის მიერ ბოდბის წმიდა ნონოს ეკლესიისადმი. ამ საბუთში მოხსენიებული არიან „**კეეში დვალნი**“: „...გკადრეთ და მოგახსენეთ შენ, ... ყოვლად სამღვდელოს ბოდბელ მოტროპოლიტს *ონოფრეს გიორგი მოურავის ძესა*; – ვინათგან წმიდა ტაძარი თქუენი სულკურთხეულთა კელმწიფეთა, ვითა ჯერ იყო, გვრეთ აღემაღლნეს და ედიდნეს, გარნა სოფელსა თქვენსა **კეეში დვალნი** მეჯინიბენი სახლში ერთი კაცი უნდა ჩვენ გემსახურებოდა და მეჯინიბენი ყოფილიყვნენ და თქვენს მაჟულზედ მსახლობელნი იყუნენ, მაშინ ოდეს პაპა

⁸² Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, ред. Ад. Берже, т. II. - Тифлис, 1868, С. 7.

ჩვენი სულკურთხეული მეფე ერეკლე რუსეთით მობრძანებულიყო, პირველად თაყანისმცემლად წმინდისა საფლავისა შენისა შემოეწირათ ეს *კეური მეჯინიბენი* და გუჯარი მოერთმივა, რომ რაც სხვა ბოღბელის ყმასთან კემწიფეთ კელი არა სდებოდეს, არც მათზედ უნდა სდებოდათ კელი, გარნა ჟამთაგან გუჯარი უგულუბელსქმნილიყო და დაუმტკიცებელი იყო და მეჯინიბენი ჩვენვე გვემსახურებდნენ, ხოლო ვინათგან ნებითა ღვთისათა, მევე ვიქმენ, აღვიძარ სურვილით შემკობად წმინდისა მოციქულისა ნინოსა და ვიხილე საშინელი გუჯარი, ჩვენს მეორეთ შევწირე *ჩვენი მეჯინიბენი*, რომ არას დროს ჩვენ *კევიდამ მეჯინიბენი* და არც ზინდარი არ ვიმსახუროთ; რა-გვარადაც სხვანი საყდრის ყმანი გემსახურებოდნენ, ამგვარად ბოღბელმან ნებისაებრ თვისისა იმსახუროს“⁸³. მოყვანილი ვრცელი ციტატიდან აშკარაა მთისა და ბარის (სამეფო კარის) კავშირურთიერთობა. ამ შემთხვევაში საქმე ეხება თერგის ხეობის მკვიდრთ, კონკრეტულად კი ხევში მცხოვრებ დვალებს („*კევში დვალნი*“). ისტორიულად თრუსოში მცხოვრები მთიელები ბოღბელის მეჯინიბენი ყოფილან („*კეური მეჯინიბენი*“). ეს ერთადერთი შემთხვევაა თერგის ხეობაში, უფრო სწორედ მის უკიდურეს სათავეში – თრუსოში მცხოვრები მთიელების დვალებად (და იმავე დროულად მოხვევე მეჯინიბელებად) მოხსენიებისა (1746 წელს კასარადან (ყაშარადან) ქვემოთ, რომელიც თერგის ხეობის უვიწროეს ადგილს წარმოადგენდა და თრუსოში შესასვლელი იყო, არსად ოსები არ ცხოვრობდნენ). ვიმეორებთ, ბუნებრივია, საუბარია თრუსოში მოსახლე მთიელების შესახებ, რომლებიც აქ დვალებითიდან იყვნენ გადმოსული. დროთა განმავლობაში თრუსოში მცხოვრები დვალების ნაწილი ცოტა ქვემოთ ხევში გადაადგილდა. მათ ადგილზე კი ასევე დვალებითიდან გვიან ოსები მოვიდნენ. ამ ორი

⁸³ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. - თბ., 1940, გვ. 415-416.

ფაქტის გამო თრუსოში მცხოვრებნი ხევში მცხოვრებ დვალეზად მოიხსენიებიან. აღნიშნულ საბუთში „*კეში დვალნი*“ ძველი ტრადიციის გამოძახილი და იმის ასახვა იყო, რომ თრუსოში გვიან შუა საუკუნეებში დვალეთიდან გადმოსახლებული მოსახლეობა ცხოვრობდა. საბუთი იმასაც გვამცნობს, რომ თრუსოს საქართველოს ხელისუფლება ხევის შემადგენელ ნაწილად განიხილავდა – ისინი დოკუმენტში ხომ „*კეური მეჯინიბენ*“-ადაც არიან მოხსენიებული.

სხვათა შორის, ტოპონიმი „თრუსო“ მხოლოდ და მხოლოდ ქართული ენით იხსნება და არა ოსურით. ის ძველი ქართული სიტყვაა. *სულხან-საბა ორბელიანის* ლექსიკონში ვკითხულობთ: „*დრუსო არს ზღუდე ქვისა კოშკიანი, დიდი და კეთილად ნაშენი*“; „*დრუსო არს ზღუდე ქვისა მაღალი კეთილად ნაგები კოშკ-კოშკოვანი*“. იგივე განმარტებას აძლევს ამ სიტყვას *დავით ჩუბინაშვილი*: „*დრუსო – ზღუდე ქვისა მაღალი, ნაგები კოშკ-კოშკად*“. თრუსო, სხვა მთის მხარეებთან ერთად, ისეთი რეგიონი იყო, სადაც სწორედ ასეთი კოშკოვანი ზღუდეები იგებოდა. რაც შეეხება იმას, რომ რეგიონს სახელად „თრუსო“ ჰქვია და ზღუდის სახეობას – „დრუსო“, აქ „დ“ და „თ“ თანხმოვნების მონაცვლეობასთან გვაქვს საქმე. იმავე გ. ჩუბინაშვილს თუ მოვიშველიებთ, „გარნა მდაბიურად ნაცვლად „დ“ ხმარობენ „თ“. ზოგიერთ ქართულ დიალექტში, მაგალითად, ქიზიყურში „თრუსოს“ ცელის პირის ასაწყობ სალეს ქვას უწოდებენ. ასეთ ქვას, რომელიც მოლურჯო იყო, მშრალად და დაუსველებლად ხმარობდნენ. თერგის ხეობაში სწორედ ასეთი სალესავი ქვები მოიპოვებოდა.

მოხეური დიალექტისათვისაც არ იყო ანალოგიური ლექსიკური ერთეული უცხო. „თრუსუ, თრუსუ“ ცხვრის მოსახმობი გამოთქმა იყო მარილზე მისაყვანად, აგრეთვე „თრუმო“ ცხენის მოსახმობ და დასაყვავებელ სიტყვას წარმოადგენდა⁸⁴.

⁸⁴ ივ. ქავთარაძე. ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ., 1985, გვ. 246.

ტოპონიმები მეცნიერებაში დედამიწის ენად არის მიჩნეული. სწორედ ასეთია „თრუსო“. თრუსოს რამდენიმე ტოპონიმი ზემოთ დავასახელებთ. ასეთი სხვაც იყო. მაგალითად შეიძლება კიდევ დავასახელოთ სოფელი „გიმარა“. „გიმ“ სვანურად მიწას ნიშნავს, „სგიმ“ კი მჟავე წყალს, -არ კი ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი სუფიქსია. მეცნიერებს აქ სხვა ბევრი „აუხსნელი“ ტოპონიმებიც აქვთ დადასტურებული, რომლებიც ქართული ენით იხსნება: *ალაზან-ი, ბერი, დეკანაურიტა, დესი, ზაქაგორ-ი, ლეკუმთა, მილონ-ი, ნარუან-ი, რეს-ი, საკონე, სანეული, საბურთა, ხელად-ურ-ი/ხელედ-ურ-ი, ხეუა, ქეთრის-ი...*⁸⁵ უფრო მეტი, ტოპონიმები, რომლებიც ქართველური ენებით იხსნება, ბევრია დღევანდელი ჩრდილოეთ ოსეთის ტერიტორიაზე⁸⁶, განსაკუთრებით კი თრუსოს მოსაზღვრე დვალეთის ტერიტორიაზე⁸⁷. ისევე როგორც დვალეთში, თრუსოშიც იყო და გვაქვს ტოპონიმი „აბანო“. პირველ მათგანში ის სოფელ ნარას ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება გახლდათ, მეორეში – სოფლისა. ამ ფაქტს ა. ცაგაევაც ვერ უკლის გვერდს და იმასაც აღნიშნავს, რომ საქართველოში „აბანო“ ისეთ ადგილებს ერქვა, სადაც სამკურნალო და ცხელი წყაროები ამოდიოდა. თრუსოს სოფელი აბანო (აგრეთვე სოფელი ქეთრისი) მდიდარია ჰიდროკარბონატული მინერალური წყლებით. ამ ტოპონიმთან დაკავშირებით შეიძლება *კ. განიც* დავიმოწმოთ: «Абано, абаноси, абана – от груз. абанო абано=баня, место бань»⁸⁸. საერთოდ, მთელ საქართველოში, აღმოსავლეთში, დასავლეთშიც და სამხრეთშიც 20 სოფელი არსებობდა, რომელსაც „აბანო“ და „აბანოები“ ერქვა.

⁸⁵ *А. Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Часть 1. -Орджоникидзе, 1972, С. 122.*

⁸⁶ *А. Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Часть 1. С. 125.*

⁸⁷ *Р. Топчишвили. Об этнической принадлежности двалов. – Осетины в Гузии. - Тб., 2015, 163-205.*

⁸⁸ *Опыт объяснения Кавказских географических названий. Составил К. Ган. - Тифлис, 1909, С.1.*

თერგის მარჯვენა მხარეს სულ ზემო წელში სოფელ ქეთრისთან ხორისარის ლავური ღვარია, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ღორდანას“ უწოდებდა⁸⁹. ეს სახელწოდებაც გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმი – როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულ ენაში „ღორდი“ ერთად დაყრილ დამსხვრეულ ქვას აღნიშნავს. „ღორდი – წვრილი ნალეწი ქვა ან აგური, щебень“⁹⁰. ხევის სოფლებშიც (ხურთისი, ფხელშე, გორისციხე, ტყარშეტი, გაიბოტენი, თოთი, გერგეტი, ართხმო, აგრეთვე დარიალთან) „ღორდ“ ძირზე ტოპონიმი არა ერთი და ორია: *ღორღოვანაი, ღორღაი, ღორღიანები, ღორღები, დიდღორდი, ღორღიან ვაკე*⁹¹.

ქართული ოიკონიმი აგრეთვე „ცოცოლთა“. უბრალოდ მას ფონეტიკურადა აქვს სახე შეცვლილი – ოსურ ენობრივ-ეთნიკურ გარემოში „წოწოლთა“ „ცოცოლთა“-დ იქცა. „წოწოლას“ ქართულ ენაში ხომ არა მარტო მაღალ და ტანწვრილ ადამიანს უწოდებდნენ, არამედ – მაღალ და წაწვრილებულ მწვერვალსაც. ცოცოლთას/წოწოლთას ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო მართლაც ასეთი მთებით გამოირჩევა. ქართულია არა მხოლოდ აღნიშნული ტოპონიმის ფუძე, არამედ სუფიქსიც. -თა სუფიქსიანი აუარებელი ტოპონიმი დასტურდება საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე: *ვანთა, კომლათა, მელეურთა, ნაქუმლართა, ბინდაურთა*⁹². ცოტა არაა -თა სუფიქსით დაბოლოებული სოფლის სახელები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისეთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში როგორიცაა თუშეთი: *აგვეირ-თა, ბუხურ-თა, გოგრულ-თა, დადიკურ-თა, ნაკიდურ-თა, შტროლ-თა, ცოკლა-თა...* -თა სუფიქსიანი სოფლის

⁸⁹ კ. ხარაძე. ხევის ბუნებისა და ხუროთმოძღვრების ძეგლები. -თბ., 2015, გვ. 24.

⁹⁰ დ. ჩუბინაშვილი. ქართულ-რუსული ლექსიკონი. - თბ., 1984.

⁹¹ ვ. ითონიშვილი. ხევის ტოპონიმიკა, თბ., 1971, გვ. 61-62.

⁹² ფ. მაკალათია. ფშავის ტოპონიმიკა. – ტოპონიმიკა, I, თბ., 1976, გვ. 37-40.

სახელები შავშეთსა და კლარჯეთშიც არა ერთი და ორი არსებობდა: *ბერ-თა*, *ბოსელ-თა*, *ვან-თა*, *მოქვ-თა*, *ფორ-თა*, *წეფ-თა*... მთიულეთში, ხადას ხეობაში ზაქაიძეების სოფელს ადგილობრივები *ზაქა-თას* უწოდებენ. ბუნებრივია ქართულია თრუსოში არსებული -სი სუფიქსიანი ტოპონიმები: *რე-სი*, *ქეთრისი*, *დე-სი*. ქართული ოიკონიმების დიდი ნაწილისათვის ხომ -სი სუფიქსია დამახასიათებელი – *თბილისის*, *ბოლნისის*, *დმანისის*, *ლისის*, *დელისის* დასახელებაც კი საკმარისია.

თრუსოს სოფელი *ზაქათგორი* ქართული ტოპონიმია. ის ორი შემადგენელი ნაწილისაგან შედგება: *ზაქათ-გორი* ნიშნავს ზაქაძეების/ზაგაშვილების გორას. ანალოგიური ტოპონიმები, რომლის მეორე ნაწილს „გორი“ შეადგენს, საქართველოში არა ერთი და ორია: *სიონთ-გორი*, *ნიჯ-გორი*, *ნაცარ-გორა*, *ქუშნაანთ-გორი*, *ფსის-გორი*, *ნახშირ-გორი*, *თელად-გორი*, *ახალ-გორი*, *დვალთ-გორა*, *ლომთა-გორა*, *შატათ-გორი*, *ბალთა-გორი*... მთიულეთის სოფელ გვიდაქეში არის ტოპონიმი *ჯაკა-გორი*⁹³. რა თქმა უნდა, აღარას ვამბობთ ისეთ ოიკონიმებზე როგორიცაა *გორი*, *გორა*, *გორათი*, *გორანა*, *გორიჯვარი*, *გოროვანი*, *გორისა*...

თრუსოში ა. ცაგაევას დადასტურებული აქვს ტოპონიმი „საბურთა“, რომელსაც აუხსნელ ტოპონიმებს მიაკუთვნებს⁹⁴. საბურთა სრულიად გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმია, რომელშიც სა- თავსართი გამოიყოფა – ბურთის სათამაშო ადგილს ნიშნავს. ასეთი ტოპონიმი საქართველოს სოფლებში ბევრია, მაგალითად, კლარჯეთში „საბურთე“ ექვა მთას⁹⁵, გუდამაყარში – ადგილს, სადაც „საბურთალოს წმიდა გიორგის“ სალოცავია. აქვე ყოფილა „ლეკუმიტა“ – ის ორი ქართული სიტყვის

⁹³ ლ. კაიშაური. მთიულური ტექსტები, თბ., 1978, გვ. 74.

⁹⁴ А. Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Часть 1, С. 122.

⁹⁵ Кавказ: географические названия и объекты: Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края / По книге Д. Д. Пагирев (1913). - Налчик, 2007, с. 244.

შეერთების შედეგადაა მიღებული: ლეკუი/ლეკვი+მა. კიდევ შეიძლება დავასახელოთ: *მილიონა, ნარუანი* (იგივე ნარუალი), *საკონე, სანეული...* იმავე ავტორს თრუსოში სოფელ ქეთრისთან ტოპონიმი „ოქრო“-ც დაუდასტურებია: «Мною записаны два топонима в Трусовском ущелье - Окро «золото» (название пашни возле с. Четрыс «Кетрис») и Окрохъана «Окрокана» (селение), букв. «Золотая пашния», где имеем грузинское название золото «окро»⁹⁶.

მის „ქვეყნის“ შესახებ პარმენ ზაქარაია აღნიშნავდა: „ოქროყანის ზემოთ რამდენიმე სოფელი ყოფილა, მაგრამ ახლა მხოლოდ ერთია შემორჩენილი. მდინარის მეორე მხარეს, ოქროყანის პირდაპირ მდებარე ნასოფლარი შევარდენის სახელს ატარებს. სოფლების ასეთი სახელები თავისთავად მოწმობს აქ ქართველი მოსახლეობის არსებობას. ახლა ამ ხეობაში მცხოვრები ოსები ამ ასიოდე წლის წინათ არიან მოსულნი ჩრდილოეთიდან. მიტოვებულ სოფლებში ზურგაიანი კოშკებიც მდგარა. ახლა მხოლოდ მათი ნანგრევებია“⁹⁷. თქმულს დავამატებთ შემდეგს – თრუსოსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ზურგაიანი კოშკები სწორედ იმას ადასტურებს, რომ აქ ქართველები მოსახლეობდნენ, რომ ისინი ქართველების აგებულა. ისინი ხომ მხოლოდ შიდა ქართლის მთიელთა მიერ იგებოდა. ოსთა მატერიალური კულტურისათვის კი ასეთი კოშკები უცნობი იყო.

ისტორიული წანარეთი ანუ შემდეგდროინდელი ხევი და თრუსო, როგორც არაერთხელ ითქვა, თერგის ხეობის სათავეში მდგომარეობდა. თერგის ხეობა ოდითგანვე რომ ქართველთა განსახლების არეალი იყო, ამას ჰიდრონიმის სახელწოდებაც ადასტურებს. **მდინარის სახელწოდება „თერგი“ ქართულია.** შიდა ქართლში სოფლებიც არსებობდა – „თერგვანი“ (ფცვის

⁹⁶ *А. Цагаева.* Топонимия Северной Осетии. Часть 1, С. 198.

⁹⁷ პ. ზაქარაია. არაგვისა და თერგის ხეობა. ისტორიულ-არქიტექტურული გზამკვლევი, თბ., 1972, გვ. 41-42.

ფრონეზე. ამ სოფელში, 1715 წელს, რუისის სამწყსოს დავთრის მიხედვით, მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ. XIX საუკუნის შუა ხანებში აქ ქართველებს მთებიდან ჩამოსული ოსები გაუძეობდნენ. 1886 წელს თერგვანში 23 კომლი ქართველი და 24 კომლი ოსი ცხოვრობდა) და თერგვისი⁹⁸ (ტირძნისთან ახლოს. 1886 წელს აქ სოფელში 24 კომლი ქართველი ცხოვრობდა). გვაქვს გვარსახელი *თერგიაშვილი*, რასაც მამაკაცის პიროვნული სახელი „თერგი“ უდევს საფუძვლად. იმერულ და მთიულურ დიალექტებში „თერგი“ სატენი, რკინის სახვრეტი იარაღია. თუშურსა და ფშავურ დიალექტებში კი დასაწოლად ამოჭრილ ადგილს ნიშნავს, აგრეთვე ცხოველის მუდმივსამყოფელ სადგომს, ბინას, ხოლო აჭარულ დიალექტში თაროს შეესატყვისება⁹⁹. კიდევ ერთი ფრიად საგულისყურო ეთნოგრაფიული ფაქტის შესახებაც უნდა ითქვას – ხევსურეთში შატილთან ახლოს, სოფელ კისტანის თავზე არის ღვთისშვილის „თეთრი მთის ქორი თერგვაულის“ საბრძანებელი კოშკი. სრულიად სამართლიანად *ბერი თერგვაულის* ზედწოდებას („თეთრი მთის ქორი“) მყინვარწვევს უკავშირებენ. უდავოდ ამ ღვთისშვილის თავდაპირველი საბრძანისი თერგის ხეობაში იყო. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან მეორეში ღვთისშვილების/ჯვარ-ხატების გადასვლის არაერთი გადმოცემა არსებობს. რა თქმა უნდა, ღვთისშვილთა ასეთი გადასვლა-მოგზაურობანი ერთი ეთნიკური ერთეულის (ამ შემთხვევაში, ქართველების) ფარგლებში ხდებოდა.

კიდევ ერთი გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმი უნდა დავასახელოთ. თრუსოდან დვალეთის ზანას ხეობაში გადასასვლელს სამეცნიერო ლიტერატურაში „თრუსოს გადასასვლელს“

⁹⁸ საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში (საქართველოს ისტორიული ტოპონიმების კორპუსი), ტომი პირველი, თბ., 2010, გვ. 366.

⁹⁹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგენელი ალ. ღლონტი, თბ., 1984, გვ. 247.

უწოდებენ. ასეა რუკებზეც აღნიშნული. მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ გადასასვლელ მთას „ხელადურას მთას“, „ხელადურას გადასასვლელს“ უწოდებს. ამ ტოპონიმის როგორც ფუძე, ისე სუფიქსი (ხელად-ურ-ი) ქართულია.

ოს მეცნიერთა გაყალბებას საზღვარი არა აქვს. გაყალბების ერთ-ერთ ტიპურ მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ მოსკოვში 2012 წელს დასტამბულ წიგნში «Осетины» მოთავსებული რუკა, რომლის სათაურია „ოსური საზოგადოებები XV-XVIII ს. დასაწყისში“ (ეს რუკა თავის მხრივ გადმობეჭდილია წიგნიდან: «История Осетии. Владикавказ, 2000, с. 111») ¹⁰⁰. ამ რუკის მიხედვით ოსებს XV-XVIII საუკუნეებში თერთმეტი საზოგადოება ჰქონდათ და ჩრდილოეთ ოსეთში მხოლოდ ოთხი მათგანი იყო (თავაური, ქურთაული, ალაგირი და დიგორი), დანარჩენი საქართველოს ტერიტორიაზე (თუალეთის ანუ დვალეთის, ურს-თუალთის ანუ მალრან-დვალეთის, კუდაროს, ძაუს ანუ ჭავის, ქსნის, კუდის ანუ ლუდის, თირსინგომის ანუ თრუსოსი). საქართველოს ტერიტორიაზე, სადაც ოსური საზოგადოებებია მონიშნული, ქართველები საერთოდ არ ჩანან. რადგან ამჯერად თრუსოზე გვაქვს საუბარი, უნდა აღვნიშნოთ, რომ თერგის ხეობის ზემო წელი – თრუსო და ხევი – მთლიანად, ვიდრე საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრამდე, თურმე თრუსო ყოფილა და ის თრუსოელი ოსებით ყოფილა დასახლებული. სადღა იყო საქართველოს ძირძველი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – ხევი და ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის – მოხვევების ადგილი? მათი „ლოგიკით“ მოხვევები ოსყოფილები არიან, სულ ახლახან გაქართველებულნი.

მთავარი კაკკასიონის ქედის სამხრეთით – საქართველოში ოსთა მიგრაციასა და მის მიზეზებზე – მცირემიწიანობაზე – საუბრობდა XIX საუკუნის რუსი ავტორი ნიკოლაი დუბროვინი:

¹⁰⁰ Осетины, Ответственные редакторы: З. Б. Цаллагова, Л. А. Чибиров. - М., 2012, С. 71.

«Эта малоземельность была причиной, что часть осетин переселилась на южный склон Главного хребта и добровольно отдала себя в кабалу грузинских помещиков. Заняв ущелья: Кударовское, Большой и Малой Ляхвы, Рехулы, Ксани и ее притоков, осетины стали крепостными князей Эристовых и Мачабеловых. Эти переселенцы и составляют поселения так называемых южных осетин и, в свою очередь, делятся также на многие мелкие общества, носящие название по именам ущелий, ими обитаемых. Так, они делятся на ксанских, кударских, ляхвских, гудошаурских, магладолетских, джамурских и других. **Много осетин поселилось в Мтиулетии и Хевском ущелье**»¹⁰¹. თუ ტექსტს გულისყურით წავიკითხავთ, აშკარაა, რომ თერგის ხეობაში, ხევში *ნიკოლაი დუბროვინი* ოსების მიგრაცია-დასახლებაზე საუბრობს.

თერგის ხეობაში ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ისეთი ძეგლებია, როგორიცაა *გარბანის, სიონის, ახალციხის ეკლესიები*, რომლებიც IX-X საუკუნეებშია აგებული და *გერგეტის გუმბათოვანი ტაძარი* (XIV საუკუნე). ეს უკანასკნელი კი მცხეთის საკათალიკოსოს სამკაულთა და წმიდა ნინოს სახიზარ ადგილს წარმოადგენდა: „სტეფანწმიდის დასავლით არს გერგეთი, არავცს იქით კიდესა. ზეთ ამისსა არს, მყინვარის კალთასა ზედა, მონასტერი სამებისა, გუმბათიანი, მცხეთის სამკაულის სახიზრად, სადაცა ესვენა ნინოს ჯვარი, შვენიერნაშენი, შვენიერ ადგილას“¹⁰². კითხვა ისმის, ქართველებს უპირველესი ტაძრის სამკაულისა და განმანათლებლის წმიდა ნინოს ჯვრის სახიზარი სხვათა ქვეყანაში და სხვა ეთნოსის

¹⁰¹ *Н.Ф. Дубровин*. Кавказ и народы, его населяющие, Книга I, Кавказ. - М., 2015, С. 295.

¹⁰² ქართლის ცხოვრება. ტომი IV, *ბატონიშვილი ვახუშტი*. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხიშვილის* მიერ. - თბ., 1973, გვ. 357.

განსახლების არეალში ჰქონდათ? სხვა ეთნოსს ანდობდნენ ქვეყანაში შემოსასვლელ დარიალის კარის დაცვას?, რომელიც სათანადო ადგილას სწორედ სხვათა შემოსვლის აღსაკვეთად იყო აშენებული. გერგეტის სამებაზე ქართულ ასომთავრულ ლაპიდარულ წარწერა „თირსინგომელი“ ოსების ამოკვეთილია?

თრუსოში ზუსტად ისეთი ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობებია როგორც მომიჯნავე ხევსა, მთიულეთსა და დვალეთში. საამისოდ შეიძლება სოფელ დესის მთავარანგელოზის ეკლესია, სამების/სანბის ეკლესია სოფელ შუაჭისში/სუაჭისში, მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესია მნაში, წმიდა გიორგის ეკლესია სოფელ ქართსოფელში/კარატკავში, ზაქაგორის მთავარანგელოზის ეკლესია დავასახელოთ, რომლებიც X-XI საუკუნეებშია აგებული. გვიან შუა საუკუნეებშია აშენებული სოფელ შევარდენის მაცხოვრის ეკლესია¹⁰³. ქართსოფლის მთავარანგელოზის ეკლესიის კარის თავზე არცთუ ისე დიდი ხნის წინ ქართული წარწერა ყოფილა. ამავე ეკლესიის აფსიდის კედელსა და დასავლეთის კედელში ორ-ორი ქვევრია ჩაგდებული, რაც მთის სხვა ეკლესიებისათვისაც იყო დამახასიათებელი. ღვინო ბუნებრივია ბარიდან შემოჰქონდათ, რასაც საეკლესიო დღეობებში ხარჯავდნენ. ანალოგიური ძეგლები კი ჩრდილოეთ ოსეთში არაა. ოსური ეთნოგრაფიული ენციკლოპედია მოგვითხრობს, რომ მთავარანგელოზი/თარანჯელოზი ოსურ მითოლოგიაში ნაყოფიერების უძველესი ღვაებააო. მაგრამ იქვე მხოლოდ ისაა აღნიშნული, რომ მთავარანგელოზის მთავარი სალოცავი არის თრუსოში და კიდევ დვალეთის მამისონის/ჟღელეს ხეობასა და დიდი ლიახვის ხეობაში. გარდა საეკლესიო ნაგებობებისა, თრუსოში შემორჩენილია საერო ნაგებობები (ზაქაგორის კომპლექსი და სხვა არაერთი კოშკი, საცხოვრებელი სახლები), რომლებსაც ასევე დიდი მსგავსება აქვთ ხევის

¹⁰³ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 2. - თბ., 2004, გვ. 456, 462, 466, 487.

ანალოგიურ ნაგებობებთან. საერო ნაგებობების სპეციალისტი პ. ზაქარაია მიუთითებს, რომ აბანოს კომპლექსის კომპლექსი და მნის კომპლექსი სახლები მთიულური და მოხვეური ნაგებობების მსგავსია. გარდა მნისა, კომპლექსი სახლები თრუსოში ბევრგანაა¹⁰⁴. ეს ფაქტი კი პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ თრუსოში მოსულმა ოსურა მოსახლეობამ შეითვისა ადგილობრივი ქართველი დვალეების მატერიალური კულტურა.

თრუსო ე. წ. სამხრეთ ოსეთთან ტერიტორიულად დაკავშირებული არაა. მხოლოდ მცირე მონაკვეთზე აქვს მას საზღვარი ლიახვის ხეობის სათავესთან – მალრან-დვალეთთან. თრუსოსა და „სამხრეთ ოსეთს“ შორის ზომ მთიულეთი მდებარეობს, უფრო სწორედ თეთრი არაგვის სათავე. ოსმა „მეცნიერებმა“ გამოსავალს აქაც მიაგნეს და თეთრი არაგვის სათავესაც – ლუდას – ოსეთის განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევენ, რადგან აქ XVIII საუკუნეში მიგრირებული ოსები ცხოვრობდნენ. ლუდაში კი სინამდვილეში თავდაპირველად მთიული ბუთხუზები და სისველაურები ცხოვრობდნენ, რომელთაგან პირველნი, იქვე მლეთაში იყვნენ გადასახლებული, მეორენი – ჟინვალში. მოხვეე გელაძეების თავდაპირველი საცხოვრისიც ლუდა იყო, რასაც შემდეგი ეთნოგრაფიული მასალა ადასტურებს: „ლუდაში როცა წავიდოდნენ გელაძეები კურეტით, სანამ გელაძეების კურეტი არ დაიკვლებოდა, სხვა კურეტებს არ დაკლავდნენ“ (თამარ ილას ასული ჩაბაკაური-გელაძე, 74 წლის, სოფელი გარბანი, 1990 წ.). სწორედ ზემოხსენებული ბუთხუზების გვარის წარმომადგენელმა – ჯაბან ბუთხუზმა მისცა მალან-დვალეთიდან (მდინარე დიდი ლიახვის უკიდურესი სათავეს სახელწოდება, რომელიც ცხრა მთური სოფლის მომცველი იყო) გადმოსულ ოს რუბაევს დასახლების უფლება. ოსებმა ლუდას, ისევე როგორც სხვა არაერთ ქართულ ტოპონიმს, სახელი შეუცვალეს და „კუდი კომ“ დაარქვეს. სხვათა შორის, ლუდას დვალეთთან

¹⁰⁴ პ. ზაქარაია. საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები. - თბ., 1973, გვ. 152-153, 161.

(„თუალაგომ“) და თრუსოსთან („თირსიგომ“) ერთად, ოსურ ეთნოგრაფიულ ენციკლოპედიაში ცენტრალურ ოსეთად მოიხსენიებდნენ. ასეთი სახელწოდება დასახლებული გეოგრაფიული ერთეულებისა არც სადმე დოკუმენტშია დაფიქსირებული და არც ხალხის მეტყველებაში არსებობდა. ასე რომ, ადრე თრუსოს ჯერ ცენტრალურ ოსეთს უწოდებდნენ, ახლა კი აღმოსავლეთ ოსეთის ცნება შემოიტანეს. „ენციკლოპედიაში“ ლუდაში 11 სოფლის შესახებ მიუთითებენ, რომლებიც არაგვის ერისთავების უღელს ქვეშ იმყოფებოდნენ. არაგვის ხეობის სათავეში – ლუდაში რეალურად მხოლოდ ხუთი პატარა/მთური სოფელი არსებობდა. ესენი იყო: *განისი* (1831-1832 წლებში – 10 ოჯახი, 1886 წელს – 11 ოჯახი), *მიქეთი* (შესაბამისად 5 და 10 ოჯახი), *ურმის სოფელი (გაღმა სოფელი)* (XIX საუკუნის 30-იან წლებშიც და 1886 წელსაც 10-10 კომლი), *ხატის სოფელი* (ასევე 10-10 კომლი) და *ერეთო* (შესაბამისად 12 და 20 კომლი). XIX საუკუნის სტატისტიკური მონაცემებით, ლუდაში ოსების რაოდენობა 50-დან 60 კომლამდე მერყეობდა (1831-1832 წლებში 52 კომლი ოსი ცხოვრობდა, ხოლო 1886 წელს – 65 კომლი). სულთა რაოდენობა კი ასეთი იყო: 1831-1832 წლებში – 277, 1886 წელს – 432. ლუდას 5 სოფელში ოსებს ნამატი 155 სული ჰქონდათ, რაც ძირითადად ახალი მიგრანტების ხარჯზე ხდებოდა. თრუსოში ოსთა მიგრაციის შედეგად ქართული ოიკონიმების გვერდით, ოსურიც გაჩნდა, ამას ვერ ვიტყვით ლუდაზე – ყველა მათგანი ქართული ენით იხსნება. იმედია, ისეთ გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმებზე არ დაგვიწყებენ ოსი „სწავლულები“ დავას, როგორცაა *ურმის სოფელი (გაღმა სოფელი)* და *ხატის-სოფელი*. ხატის-სოფლის კ. განისეული განმარტება: «Хатис-сопели груз. от хати=образ и сოფელი сопели=деревня: деревня с образом»¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Опыт объяснения Кавказских географических названий. Составил К. Ган. - Тифлис, 1909, С.145.

1727 წლის არაგვის ერისთავის ვამიყის მიერ გაცემული წყალობის წიგნით, ლუდის მოურავი ყოფილა *ჯანუყა ნაზლაიძე*: „...წყალობის წიგნი მოგეცით ... ნაზლაიძეს ჯანუყას... ძველთაგან შენი ყოფილიყო სამოურაოდ *ლუდა*, *თოლგეთი* და *კობი* და *უხათი*, ახლა ჩვენ წიგნი გაგიახლეთ და გიბოძეთ...“¹⁰⁶.

მიხეილ კელელაძის ეთნოგრაფიული მასალით, პირველი ოსი მიგრანტი ლუდაში დაუკითხავად დასახლებულა, რომელიც მალრან-დვალეთიდან მესისხლეობის გამო გამოქცეულა. როდესაც ბუთხუზებმა და გაგაძებმა თავიანთ ტერიტორიაზე დასახლებული ოსი აღმოაჩინეს, ოსმა მთური ტრადიციით ამანათად მიღება ითხოვა. ტრადიციიდან გამომდინარე, ქართველმა მთიელებმა უარი ვერ უთხრეს. ბოლოს კი აქ დასახლებულ ოსებს ლუდის ღვთისმშობლისათვის კულუხის მიტანა შეეწერათ, ე. ი. სალოცავად მისული მთიულებისათვის სუფრა უნდა გაეშალათ და საკლავი დაეკლათ. ლუდის ღვთისმშობელი კი ყველა მთიულის საერთო სალოცავი იყო. მისი ფუნქცია შვილიერება იყო, უშვილო ქალები შვილის მიცემას მას შესთხოვდნენ (ეთნოგრაფიული მასალა: „ლუდის ყველაწმინდას წულის მატებას და გაზრდას შესთხოვდნენ“). ლუდაში ოსთა დასახლების შესახებ გადმოცემა არაერთ მეცნიერს აქვს ჩაწერილი: „ოსები სადაც ცხოვრობენ, ტყე ყოფილა შეუსვლელი. ჩვენი ყოფილა, მღეთისა. ოსს კაცი მოუკლავს და ლუდას დასახლდა. ვილაცას ბოლი დაუნახავს და მივიდნენ. ესე მომიხდა, ნუ გამაგდებთო. ... ჩვენ ხალხს კულუხს უხდიდნენ და ბოლოს-ბოლოს ჩვენი მამულებიც იმათ დარჩათ“¹⁰⁷.

რადგან ლუდაზე ჩამოვარდა საუბარი, უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ჩრდილეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი მეორე გზა ლუდასა და თრუსოზეც გადიოდა. გზის ეს მონაკვეთი „მღეთიდან მიუყვებოდა ლუდის ხევს, თეთრი არაგვის

¹⁰⁶ საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში (საქართველოს ისტორიული ტოპონიმების კორპუსი). ტომი მეორე. - თბ., 2010, გვ. 309.

¹⁰⁷ *ლ. კაიშაური*. მთიულური ტექსტები. - თბ., 1978, გვ. 86.

მარჯვენა ნაპირზე. მისი პუნქტები იყო: *განისი, მიქეთი, ხატის-სოფელი* (იგივე *ლუდა*), *ერეთო, ნეფის კალო*, შემდეგ თრუსოს ხეობა (სოფლები *აბანო, ოქროყანა, ახალსოფელი/ნოაყაუ*), *კობი*¹⁰⁸. სხვათა შორის, გზის ეს მონაკვეთი გაუვლია გულდენშტედტს 1772 წელს. ის ქსნის ხეობის სოფელ ლარგვისიდან, ლომისას გადავლით, მღეთაში ჩასულა, საიდანაც ლუდის ხევის გაყოლებით თრუსოს სოფ. ახალსოფლიდან (ოსურ. ნოვაყაუდან) კობსა და სტეფანწმინდაში მისულა.

თრუსო რომ ქართველთა უძველესი განსახლების არეალი იყო, ამას კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული ფაქტი მოწმობს: „ხევში და თრუსოს ხეობაში ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით გვიანდლამდე სასოფლო მონძარებაში ყოფილა *სახატო ყანები*. ყოველ ხატს გააჩნდა ორი დღიურიდან ოთხ დღიურამდე სახნავ-სათესი ყანა“¹⁰⁹. დავსძენთ, რომ ასეთი სახატო მიწები დამახასიათებელი იყო მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისათვის, ხოლო ოსური ეთნიკური ერთობისათვის ის უცნობი იყო. ფაქტია, რომ თრუსოში მოსულმა ოსებმა ძველი ქართული ტრადიცია გააგრძელეს, ის საკუთრადაც აქციეს. „თრუსოს ხეობა რამდენადმე თავისებურია ამ მხრივ, რომ აქაურებს მეტი ურთიერთობა აქვს ქართველებთან და თავის წინაპრებადაც ქართველებს მიიჩნევენ; ამ ხეობიდან ხევში დასახლებულნი მონაწილეობენ აქ გამართულ რელიგიურ დღეობებში. აქაურები ხევში ჩასახლებულ ბიძაშვილთათვის, როცა სა--კლავს კლავენ და ლუდს აღულებენ, მათ წილს უნახავენ. მათ შორის ქალის თხოვა არ შეიძლება. ასეთ სახლიკაცობაში არიან ოქროყანელი ზაგაევეები და ცდოელი და სიონელი ზაგაშვილები, კობელი ბადაევეები და ხურთისელი ტუჩაშვილები“¹¹⁰.

¹⁰⁸ ჯ. გვასალია. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი). - თბ., 1983, გვ. 32.

¹⁰⁹ გ. ჭალაბაძე. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXII-B. - თბ., 1961, გვ. 212.

¹¹⁰ გ. ჭალაბაძე. მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. გვ. 226.

თრუსოში დადასტურებულია ისეთივე საცხოვრებელი სახლები, როგორც ხევში. საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლებად გადმოცემები მიუთითებენ არიჯინაშვილებისა (შემდეგდროინდელი არძინოვები) და სუხიშვილების (შემდეგდროინდელი – სუხიევეები) გვარებს. კოშკები ისეთივე ტიპისა იყო, როგორც შიდა ქართლის მთიანეთის სხვა ადგილებში. სხვათა შორის, სუხიშვილის/სუხიევის ამენებულ კოშკზე სოფელ მნაში ხელის მტევანი ყოფლა გამოსახული¹¹¹. აღნიშნული ეთნოგრაფიული ფაქტებიც პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ თრუსოს მოსახლეობა თავდაპირველად, ვიდრე XVII საუკუნის შუა ხანებამდე ქართული იყო.

ამრიგად, თერგის ხეობის ზემო წელი, რომელსაც ქართული წერილობითი ძეგლები *ლომეკსა* და *პირიქით არაგვსაც* უწოდებენ და რომელიც ყაზბეგის მუნიციპალიტეტში შედის, ისტორიული საქართველოს ტერიტორია და ქართველთა უძველესი განსახლების არეალი იყო. თერგის ხეობის ზემო წელი ორი გეოგრაფიული ერთეულის – ხევისა და თრუსოს – ერთობლიობას წარმოადგენდა და წარმოადგენს. თავდაპირველად აქ ქართველ მთიელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი – *წანარები* – ცხოვრობდა და ამიტომაც წანარებით დასახლებულ ქვეყანას *წანარეთის ხევიც* ეწოდებოდა. მთელი რიგი ფაქტორების გამო (პოლიტიკური, დემოგრაფიული და სხვ.), წანარების დიდი ნაწილი კახეთში გადასახლდა და X საუკუნიდან რეგიონში ახალი პროცესები განვითარდა. წანარეთში ანუ თერგის ხეობის სათავეში ადგილზე დარჩენილმა ქარველმა მთიელებმა თავი ძირითადად მოიყარეს თანამედროვე ხევში ანუ როგორც „გერგეტის მატთანეს“ (1439 წელი) ავტორი თავისი ლაკონური განმარტებით იტყოდა, კობიდან გველეთამდე: „შევიყარენით ჴევი ჴეობით – კობით და გუელეთამდი“. თუმცა უნდა ითქვას,

¹¹¹ ვ. ითონიშვილი. საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში. – კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, I. - თბ., გვ. 122-123.

რომ ქართველი მთიელები უფრო ზემოთაც – მნის „ქვეყანაშიც“ ცხოვრობდნენ, რომელიც კობილამ უვიწროეს ადგილ „კასარამდე“ გრძელდებოდა. კასარის ანუ კასრის კარის ზემოთ კი მოსახლეობის ცვლილება მოხდა. ეს იყო და არის ტერიტორია, რომელსაც ქართული წყაროები და საბუთები თრუსოს უწოდებდნენ. ეს სახელწოდება – თრუსო – კი ბოლომდე შემორჩა, ადგილზე მოსახლენიც თუსოელების სახელით იყვნენ ცნობილი. X-XI საუკუნეებიდან თრუსოს დაუსახლებელ და თავისუფალ ტერიტორიაზე მეზობელი დვალეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან ქართველ მთიელთა სხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლები – დვალეები – გადმოდიან და ესახლებიან. ეს მიგრაცია დვალეებისა ზანხადან თრუსოს ანუ *ხელადურის* გადმოსასვლელით ხდება. თუმცა ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ დვალთა დვალეთიდან გადმოსახლებას თრუსოში ეთნიკური ვითარების ცვლილება არ გამოუწვევია, რადგან დვალეებიც ქართველი მთიელები იყვნენ. თრუსოს, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ტერიტორიულ ერთეულებს, დემოგრაფიული თვალსაზრისით დიდი ზიანი მიაყენა XIV საუკუნის დასასრულს თემურ-ლენგის შემოსევებმა. XVI საუკუნეში თრუსოს მეზობელ დვალეთში ეთნიკური ცვლილება მოხდა – ქართველ მთიელ დვალეებს თანდათან ენაცვლებიან ჩრდილოეთ კავკასიიდან – ქურთათიდან და ალაგირიდან – გადმოსახლებული ოსები. დვალთა ძირითადი ნაწილი საქართველოს სხვადასხვა მხარეში გაიფანტა, ადგილზე დარჩენილნი კი თანდათან ასიმილირდნენ მოსული ოსების მიერ. თუმცა ქართველი მთიელი დვალეების ასიმილაცია თითქმის ბოლო დრომდე გრძელდებოდა, რის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ თრუსოს მეზობელი ზანხას ხეობის მოსახლეობა XIX საუკუნის ბოლომდე ორენოვანი (ქართული და ოსური) იყო¹¹². XVII საუკუნის შუა ხანებიდან

¹¹² Б. А. Калоев. Осетинские историко-этнографические этюды. - М., 1999. С. 274.

ოსური ეთნიკური ერთეული თანდათან ვრცელდება საქართველოს იმ ტერიტორიაზე, რომელიც უფრო ადრე დვალელებს ჰქონდათ დაკავებული, კერძოდ ეს ერთეულებია მალრან-დვალეთი (დიდი ლიახვის სათავე) და თრუსო (მდინარე თერგის ხეობის სათავე). თანდათან ხდება ქართული მოსახლეობის ოსურით ჩანაცვლება. ეთნიკური შერევის დამადასტურებელი ფაქტია ვახუშტის სიტყვები, რომ თრუსოში „მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი“. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ თრუსოში მკვიდრობდნენ გაოსებული დვალეები. დვალთა ასიმილაცია, საკუთრივ დვალეთს გარდა, ოსებმა თრუსოშიც მოახდინეს. თრუსოში, ისევე როგორც მალრან-დვალეთში, ოსური ეთნიკური ერთობა შედარებით მცირერიცხოვნებითაც გამოირჩეოდა, რადგან მთის ეს მხარეები მოსახლეობის დიდ რაოდენობას ვერც მიიღებდა. დიდი ხნის განმავლობაში ხევსა და თრუსოს შორის მოქცეული მნის „ქვეყანა“ ქართული რჩებოდა. მნის მხარის ოსური ელემენტით დასახლება და ადგილზე დარჩენილი ქართველების გაოსება მხოლოდ XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნიდან დაიწყო, რაც განაპირობა თრუსოდან ეთნიკური ოსების მნის ტერიტორიაზე საცხოვრებლად გადმოსვლამ და ქართულ მოსახლეობასთან შერევამ. მნის მხარეს ოსების მიგრაციამ თავის მხრივ ხელი შეუწყო ადრინდელი ქართული მოსახლეობის ხევის სხვადასხვა სოფლებში გაფანტვამ. ჩვენთვის ცნობილია იმ მოხვევთა გვარები, რომლებიც მნიდან ხევის სოფლებში გადმოვიდნენ საცხოვრებლად და ბოლო დრომდე სალოცავადაც წინაპართა საცხოვრისში იქ დადიოდნენ (ქართველები ტრადიციით მამა-პაპათა სალოცავს არ ივიწყებდნენ). ისევე როგორც არაერთი შემთხვევეა იყო დადასტურებული ქართლის მოსახლეობის დვალეთში სალოცავად სიარულისა. დროთა განმავლობაში, ოსების წინ წამოწევის გამო, თრუსოს ტერიტორიული ერთეულის საზღვრები თანდათან გაიზარდა და ის ადგილი კასარადან (კარიდან) ფაქტობრივად კობამდე იქნა გადმოტანილი – მნაც თრუსომ გადაფარა. თრუსო

რომ მნის „ქვეყანას“ არ მოიცავდა, ამას XIX საუკუნის რუსული დოკუმენტებიც ადასტურებენ (მაგალითად, 1831-1832 წლების აღწერა).

აი, ასე, სადაც კი საქართველოში ოსებს ფეხი დაუდგამთ, ყველა ასეთ ტერიტორიას ოსთა განსახლების არეალად, ოსურ ძირძველ ტერიტორიად აცხადებენ ოსი „სწავლულები“. მადა ჭამაში მოდის – ხომ მიითვისეს იმპერიის ხელით საქართველოს კუთვნილი მიწა-წყალი? დაპყრობილი ქართული ტერიტორიების ახლომანლოც ხომ ცხოვრობდნენ ოსები? ე. ი. ეს მიწებიც ოსთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში უნდა შევიდეს. ისინი უბრალოდ იმპერიაში შექმნილ „მეცნიერულ შედეგებს“ ახმოვანებენ. მაგრამ ამ იდეოლოგიის პროპაგანდის შედეგი ის გახლავთ, რომ ოსი ახალგაზრდების უმრავლესობას ამ სიყალბის სჯერა. ოსი „სწავლულები“ და მათი მფარველი რუსი იმპერიალისტები ცდილობენ ისტორიის გაყალბებით საფუძველი შეუქმნან ახალი და ახალი მიწების მიტაცებას.

ამრიგად, საქართველოს მთელი ისტორიის განმავლობაში თერგის ხეობის ზემო წელი, როგორც ხევი, ისე თრუსო, მისი განუყოფელი ნაწილი იყო. თავდაპირველად ის სახასო მიწა-წყალს წარმოადგენდა. საქართველოში სათავადოების წარმოქმნის შემდეგ, რეგიონი ქსნის საერისთავოში შედიოდა (XIV ს.)¹¹³, XIV საუკუნის დასაწყისში ვახტანგ II-ს (1302-1308) შალვა ქვენიფნეველისათვის სხვა მამულებთან ერთად თრუსო და ღუდაც უწყალობებია. გვიან შუა საუკუნეებიდან (XVII-XVIII საუკუნეები) კი ის არაგვის ერისთავების გამგებლობაში იყო. 1743 წლიდან თრუსოსა და ხევის გამგებლობა ერეკლე II-ის შვილების დაქვემდებარებაში გადავიდა. მიუხედავად ამისა, შემდეგშიც თრუსოელები „არაგვის ოსებად“ მოიხსენიებოდნენ. ასე არიან ისინი მოხსენიებულნი 1770 წლის საბუთში. არა მხოლოდ თრუსოელი ოსები, მეზობელი დვალეთის ზახას

¹¹³ ჯ. გვასალია. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი). თბ., 1983, გვ. 26.

ხეობელი ოსებიც არაგვის ერისთავთა გამგებლობაში იყვნენ (დვალეთის ნარას საზოგადოება და დიდი ლიახვის სბის თემიც სახასო/სახელმწიფო იყო)¹¹⁴. ქართული წერილობითი ძეგლებით მხარე (წანარეთის ხევი) ოდითგანვე ქართველებით იყო დასახლებული. შემდეგ წანარების ეთნოგრაფიულ ჯგუფს აქ მიმდინარე სოციალური პროცესების შედეგად *მოხვევები* ეწოდათ. მოხვევების მეზობლად თერგის უკიდურეს ზემო წელში მეზობელი დვალეები იყვნენ დასახლებული, რომლებსაც, როგორც დვალეთში, ისე თრუსოში სხვა ეთნიკური ერთობის წარმომადგენლები – ოსები – ჩაენაცვლნენ, რომელთა მიგრაცია XVII საუკუნის შუა ხანებში განხორციელდა, თუმცა ის ერთჯერადი არ ყოფილა და XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნამდე გრძელდებოდა. ასე რომ, XVII საუკუნის შუა ხანებამდე თრუსოელები ქართველი მთიელები იყვნენ. შემდეგ ქართველ მთიელებს აქ ოსები ჩაენაცვლნენ, რომლებიც ასევე თრუსოელებად იწოდნენ.

¹¹⁴ საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში (საქართველოს ისტორიული ტოპონიმების კორპუსი). ტომი მეორე. - თბ., 2010, გვ. 201.

Роланд Топчишвили

Трусо - историко-этнографическая область Грузии

(Трусойцы до и после середины XVII века)

Куда бы ни ступала нога осетина в Грузии, эту землю осетинские историки объявляют древней осетинской территорией.

Исторически ареал расселения грузинского народа был достаточно обширен. Под влиянием внешних факторов он постепенно уменьшился, в особенности на юге. С севера территория, принадлежащая грузинскому этносу, ограничивалась природными преградами. Поэтому на протяжении длительного исторического времени этот рубеж оставался фактически неприкосновенным. Однако Российская империя сумела его нарушить...

В 1859 году край Двалети (Нарский участок), входивший в состав Горийского уезда Тбилисской губернии, был передан Теркскому округу. Тем самым Российская империя отторгла от Грузии одну из ее историко-этнографических областей.

Российская империя и сегодня старается перенести границы вглубь территории Грузии, делая это руками осетин. С читателями научно-исторического журнала «Историани» мы и ранее беседовали о территориальных претензиях недобросовестных осетинских историков и этнографов, которые объявляют исконной осетинской землей все левобережье реки Куры и правый берег реки Арагви. Мечтая о присвоении

этих территорий, они видят в будущей Южной Осетии поселок Гудаури, города Душети, Гори и даже древнюю столицу Грузии Мцхета. Гордость грузин, мцхетский кафедральный собор Светицховели («животворящий столп») был, оказывается, творением предков осетин, имевшим якобы прежнее название Остцховели. Следуя логике псевдоисториков, и две основные магистрали Грузии – Военно-грузинская дорога и современный автобан – тоже должны оказаться в составе проектируемого будущего «Осетинского государства». Не следует также забывать, что эти претензии были сформулированы еще в имперско-державных кругах России. Осетины же просто озвучивают эти идеи.

За последнее время активизировался вопрос и о другой исторической области Грузии – Труссо, которую они называют «Восточной Осетией». Еще раз обратим внимание, что претензии предъявляются ко всем территориям, где когда-то жили осетины. Действительно ли область Труссо принадлежит осетинам? Разве там никогда не жили грузины?

Важно особо подчеркнуть тот факт, что осетины не являются исконными кавказцами. Вышедшие из Средней Азии, они проделали долгий путь до Кавказа. В Кавказские горы они проникли только во времена нашествий монголов. Постепенно проникая на территории расселения грузин, сначала они в XVI веке заняли край Двалети, а с середины XVII века расселились и на нагорье Шида Картли (Внутренней Картли). Упомянутая нами область Труссо входит в нагорье Шида Картли.

Как уже отмечалось, ареал расселения грузин с северной стороны ограничивали природные преграды. Часто ошибочно

пишут, что эта естественная граница пролегает на Водораздельном Хребте Кавказа. Пролегает, но не везде. В ряде мест на севере Восточной Грузии Кавказский Водораздельный Хребет находится ниже параллельного северного хребта, и более удобен для перехода. Выдающийся грузинский ученый Иванэ Джавахишвили этот последний хребет, высокий и непроходимый, определял как «находящийся по ту сторону». Расположенные севернее от него территории, где Водораздельный Хребет ниже, истари являлись ареалом расселения грузин. Здесь располагались территории краев и областей: Двалети, Тушети, Пирикита Хевсурети и Хеви (по-русски – ущелье). Хеви входит в состав современного Казбегского муниципалитета. Это исток реки Терги (по-русски - Терек), где жили и поныне живут грузинские горцы – мохевцы (собирательное название коренных жителей Хеви). Здесь же расположена область Трусо, которая охватывает крайнее верховье Терги. Трусо граничит с ущельем Заха исторического края Двалети, который ныне входит в состав Российской Федерации. С оборонительной точки зрения этот рубеж должен был бы быть самым серьезным образом укреплен нашим государством.

Именно здесь, в Тергском ущельи находится укрепленный пограничный пункт Дариали, который был построен ГРУЗИНСКИМИ ЦАРЯМИ задолго до рождения Христа. Кроме Хеви, согласно грузинским источникам, существовала и существует поныне историко-этнографическая область Трусо, в которой в течение длительного времени менялся этнический состав населения, и окончательно, с середины XVII века, она превратилась в ареал расселения мигрировавших с севера осетин. В изданной во Владикавказе в 2013 году «Осетинской этнографической энциклопедии» читаем, что Трусо сейчас находится на территории Грузии - как будто область Трусо когда-либо входила в состав Осетии...

Следует подчеркнуть, что Трусо (верховье Тергского ущелья) никогда не находилась вне пределов грузинского государства. В период позднего средневековья она, как и Хеви, входила во владения Арагвских Эристави (Князь, правитель административно-территориальной единицы в феодальной Грузии). На рубеже XVIII-XIX веков, по данным Иоанэ Багратиони (писатель и просветитель, сын последнего грузинского царя Георгия XII Ираклиевича), в области Трусо было восемь осетинских деревень. Автор же вышеуказанной энциклопедии упоминает тринадцать деревень. Эти восемь деревень превратились в тринадцать в XIX веке.

Естественно, как и в других местах проживания осетин (алан) в Грузии, они объявлены древнейшими коренными жителями этого ущелья, что якобы подтверждают оставленные поселения, а также историко-архитектурные и эпиграфические памятники. Авторы энциклопедии не могут опровергнуть, что эти осетины являются потомками переселенцев XVI-XVIII веков. Непонятно, на какие источники они опираются, когда пишут о наличии в 1770-х годах в Трусо 400 осетинских дворов. Известно, что в 1776 году в Трусо проживало 71 двор осетин, в 1780 году – 73 двора, а к 1886 году численность осетин достигло 240 дворов.

Осетинские историки давно спекулируют на этой теме. Они вводят читателя в заблуждение, объявляя, что в Трусо был найден могильный камень, датированный XIV-м веком. Его фотоснимок давно напечатал в своей книге Борис Калоев, окрестив памятником аланской культуры. Согласно интернет-сайтам, надпись на камне выполнена на аланском языке сирийско-несторианской письменностью («халдейский» или «ассирийский») шрифт, консонантный полуслитный алфавит

семитского типа, восходит к арамейской ветви восточносирийского письма. Появился в начале VII в.). Правда, иллюстрация мала в размерах, но на ней явно просматривается грузинский алфавит – мхедрули. Более явно это видно на иллюстрации в книге Бориса Калоева «Осетины» (М., 1971, стр. 59). Надпись не имеет ничего общего с сирийско-несторианской письменностью. Об этом могильном камне нет никаких научных исследований, и как выясняется, сейчас он «покоится» в г. Владикавказе. Камень был вывезен из Грузии в советскую эпоху. Между прочим, на размещённом на сайте фотоснимке вообще не видна никакая письменность, а в энциклопедии и в других изданиях у фотоснимков малый масштаб. И в этом случае мы имеем дело с явной подтасовкой. Согласно Борису Калоеву, камень был вывезен из села Шуатиси области Трусо. Сомнительно и его датирование – 1326 год. Еще одно обстоятельство: в статье читаем, что потомственными мастерами могильных камней в ущелье Трусо были проживавшие в селе Окрокана представители рода Гудиевых. Гудиевы по происхождению не были осетинами. Они были грузинами Гудиа-ур-ами, часть которых «обосетинилась» в осетинской языково-этнической среде. Сохранилась перепись населения деревни Мна вблизи Окрокана ущелья Трусо от 1774 года. В эту перепись вместе с другими грузинскими фамилиями (Бабеури, Арджинаури, Бададзе, Нокараули, Наскидаури, Бадилаури, Варзоури, Тадиаури) внесена и фамилия Гудиаури. Значит, в Хеви и Трусо род, представители которого традиционно изготавливали могильные камни, был грузинским.

Также о дате прихода осетин в Трусо (XV-XVI вв.) указывают и негрузинские авторы – *Вольдемар Пфаф* (юрист, библиограф, этнограф) и *Наталья Волкова* (этнограф, ведущий научный сотрудник отдела Кавказа ИЭ АН СССР - ИЭА РАН). Согласно их этнографическим материалам, осетины

переселились в Трусо из общины Куртат. Отток грузинского населения из Трусо произошел во времена нашествий Тамерлана (конец XIV в.), а выжившее грузинское население полностью собралось в Хеви. Можно назвать не одну грузинскую фамилию, являющуюся изначально коренной для населения Трусо. Этими фамилиями являются: Закаидзе-Загашвили, Бабашвили, Паджишвили, Арджинашвили, Бадашвили, Кобиашвили, Тучашвили... Имеющими грузинские корни считают себя Касоевы и Сухиевы, которые своими прежними фамилиями называют Касошвили и Сухушвили. Эти предания были записаны в 50-х годах XX века этнографом *Георгием Джалабадзе*. Ряд представителей и других осетинских фамилий также указывали ученому, что переселение их предков с Ардонского ущелья произошло три-четыре поколения назад. Следует подчеркнуть, что сопредельная с сегодняшним Хеви часть Трусо и в XVIII веке была населена грузинами. На это указывают и названия сел (Шевардени, Окрокана). Выше были указаны упоминающиеся в переписи 1774 г. грузинские фамилии. Вместо современного топонима «Адос Миндори» (по-русски – поле.) в «Гергетской Летописи» (летопись храма Гергетской Троицы 1439 г.) указано село Адо, где проживал род Цискаришвили.

Под Трусо сегодня обычно подразумевают территорию от села Абано вверх по течению Терги. Изначально область Трусо охватывала сравнительно меньшую территорию – от истока Терги до теснины Кашара. Согласно «Дзегли Эриставта», между Хеви и Трусо выделялась территориальная единица Мна. Трусовцы и мнаевцы находились в противостоянии между собой. Жители ущелья Мна не считали себя трусовцами. Следовательно, в XIV веке выделяются три «страны» – Трусо, Мна и Хеви (в античной и в средневековой эпохах в грузинском языке термин «страна» также употреблялся для обозначения определенного края

или области Грузии.). Повествование «Гергетской Летописи» свидетельствует, что религиозная святыня Хеви – храм Святой Троицы в Гергети – распространяла свое влияние также на Мна и Трусо. То есть в XV веке жители всех трех территориально-географических единиц ущелья Терги были духовной паствой этого храма.

Если заглянуть вглубь истории, то, как по грузинским, так и по иностранным источникам, выясняется, что коренным населением ущелья Терги (на всей территории нынешнего Казбегского муниципалитета) являлась грузинская этнографическая группа *цанаров*. В IX веке цанары массово переселились в предгорье и долину Кахети. Затем упоминание цанаров исчезает из исторических источников. Но сами цанары не исчезли. В «Мокцеваи Картлисаи» («Обращение Картли (Грузии)» – древнейшая грузинская хроника X века.) использован термин «Цанаретис Хеви (по-русски – ущелье Цанарети.)». С течением времени из «Цанаретис Хеви» выпало слово «Цанарети» и осталось просто «Хеви». Заглянем в «Гергетскую Летопись»: «...и услышали мохевцы и пришли на битву». Можно привести множество аналогичных примеров, где упомянуты область Хеви и ее жители мохевцы. Но нынешние осетинские историки утверждают, что мохевцев не существовало вовсе, что они – насильственно «огрузинившиеся» в недалеком прошлом осетины. Наверное, недалеко то время, когда этими псевдоучеными будет объявлено, что и храм Святой Троицы в Гергети был построен осетинами.

Итак, единый Цанарети (Цанаретис Хеви – Цанарское Ущелье) после X века распался на три «страны»: Трусо, Мна и Хеви. К концу XVIII века Трусо охватило и Мна, что было обусловлено заменой в этот период грузинского населения

Мна осетинским. Ранее, в начале XVII века население Трусо было не осетинским. Здесь проживали грузинские горцы – двалы, которые также «обосетинились» в результате инфильтрации осетин с Куртатского ущелья Северного Кавказа. Между прочим, топоним «Трусо» объясняется исключительно грузинским языком, а не осетинским. Это старое грузинское слово. В словаре Сулхана-Саба Орбелиани (князь, грузинский государственный деятель и дипломат, писатель.) читаем: «...Друсо – ограда каменная, с высокими, прочно выстроенными башнями». Аналогичное определение дает этому слову и Давид Чубинашвили. Трусо, наряду с другими горными краями, был регионом, где строились именно такие башенные ограды. Здесь мы имеем дело с фонетическим чередованием звонкого согласного «д» на глухой парный звук «т». Георгий Чубинашвили пишет: «...в местном говоре вместо «д» употребляют «т». В отдельных грузинских диалектах, например, в кизикском диалекте, «Трусо» означает «точильный камень для косы». Этот камень имел синеватый оттенок и для заточки использовался в сухом виде, без предварительного увлажнения. Ущелье Терги был богат именно такими точильными камнями.

В науке топонимы считаются языком Земли. Именно таким является «Трусо». Несколько топонимов были упомянуты выше. Например, можно назвать село Гимара. «Гим» на сванском диалекте означает «земля», «сгим» – «кислая вода (минеральная вода)», а «ар» является суффиксом, характерным для картвельских языков.

Трусо не соединен территориально с так называемой «Южной Осетией». Ведь между Трусо и «Южной Осетией» находится область Мтиулети, а точнее, исток реки Белой Арагви. Осетинские историки и здесь нашли выход, и исток Белой

Арагви, который мтиульцы называют Гуда, считают неотъемлемой частью Осетии, поскольку там в XVIII веке жили мигрировавшие осетины. В действительности, в Гуда изначально проживали мтиульцы Бутхузи и Сисвелаури, из которых первые переселились в расположенное неподалеку село Млета, а вторые – в село Жинвали. Именно представитель фамилии Бутхузи *Джабан Бутхузи* дал право на поселение первому пришедшему из Магран-Двалети (название истока реки Диди Лиакви, которое охватывало девять горских сел) осетину Рубаеву. Осев в этом селе, впоследствии осетины изменили название Гуда (впрочем, как и другие грузинские топонимы) и нарекли его «куди ком» («Кудыком»). Между прочим, Гуда вместе с Двалети («туала-гом») («Туалгом») и Трусо («тирсигом») («Тырсыгом») в осетинской этнографической энциклопедии упоминается как «Центральная Осетия». Подобных наименований географических населенных пунктов не существовало ни в каких-либо документах, ни в фольклоре. Так что раньше Трусо именовали «Центральной Осетией», а сейчас ввели новое понятие «Восточная Осетия».

В «Энциклопедии» указано 11 сел, которые находились под властью Арагвских Эристави. В верховьях ущелья Арагви – Гуда – существовали только пять горских деревень: Ганиси, Микети, Урмис Сопели (Уреми – арба, воз), Хатис Сопели (хати - икона. У грузинских горцев также обозначает место для молений, святыню; сопели - деревня, село, селение.) и Сопели Эрето. По статистическим данным XIX столетия, численность осетин в Гуда колебалась от пятидесяти до шестидесяти дворов. По этнографическим материалам Михаила Кеделадзе, первый осетинский мигрант, бежавший из Магран-Двалети от кровной мести, поселился в Гуда без спроса. Когда Бутхузи и Гагадзе обнаружили на своей территории осетинского беженца, тот по горской традиции попросил

принять его в качестве аманата (чужака, принятого в горскую общину). Горцы не смогли ему отказать. В конечном итоге поселившимся здесь осетинам была вменена подать в пользу Гудской Богородицы, т.е. обязанность резать скот и накрывать стол для пришедших на богомолье мтиульцев.

Таким образом, куда бы в Грузии ни ступала нога осетин, все эти территории объявляются ныне ареалами их раселения и древней осетинской территорией. Appetit приходит во время еды – присвоили же они руками Российской империи принадлежащие Грузии земли. Жили же осетины поблизости грузинских территорий? Значит, они, эти области, должны войти в состав мифического «Осетинского государства». Недобросовестные осетинские историки просто озвучивают созданные в империи «научные шедевры». Результатом пропаганды этих идей является то, что осетинское общество уверено в истинности этих фальсификаций.